

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Мастер рад

Политичке прилике у Чачку од 1929. до 1941. године

Ментор:

проф. др Мира Радојевић

Студент:

Ана Младеновић ИС 18/45

Београд, септембар 2019.

Садржај

Предговор	3
1. Увод	5
1.1. Југославија од 1929. до 1941. године	5
1.2. Чачак од 1929. до 1941. године	17
2. Чачак у време шестојануарске диктатуре (1929 – 1934)	23
3. Чачак у време владе Милана Стојадиновића (1935 – 1939)	34
4. Чачак пред почетак Другог светског рата (1939 – 1941).....	45
Закључак	54
Извори и литература	56

Предговор

Историју Краљевине Југославије обележила је криза унутрашњег уређења. Та криза је нарочито била изражена у последњој деценији њеног постојања од 1929. до 1941. године. Ради окончања кризе и стабилизације државе уведена је диктатура, али је довела до још већег продубљивања националних разлика. Влада Милана Стојадиновића покушала је да хрватско питање реши изолацијом Хрвата, а влада Драгише Цветковића директним преговорима који су резултирали споразумом Цветковић – Мачек, који такође није донео жељене ефекте. Сва ова настојања да се реше проблеми југословенске краљевине као и преглед осталих значајних догађаја овог периода приказани су у уводном делу рада. У наставку увода дали смо преглед привредних и културних дешавања у Чачку који су важни као оквир политичког живота који се одвијао у граду.

Главни део рада подељен је на три поглавља. Тема првог је шестојануарска диктатура, односно како је овај режим прихваћен у Чачку, држање опозиције према диктатури као и напори власти да очувају и учврсте своје позиције формирањем режимске странке. У другом поглављу биће речи о влади Милана Стојадиновића и активностима најзначајнијих локалних политичара у ово време. Догађаји који су обележили овај период су конкордатска криза и Споразум у Фаркашићу, али и избори крајем 1938. где је поново дошло до изражаја нејединство српског политичког фронта, које је било видљиво и на нивоу једног среза. Завршно поглавље се бави Споразумом Цветковић – Мачек и ставом различитих политичких чинилаца према њему, али и све интензивнијим активностима Комунистичке партије и Збора.

У изради овог рада ослањали смо се на фонд Дринска бановина Међуопштинског историјског архива у Чачку који садржи доста докумената о политичком животу овог града у истраживаном периоду. Неке од ових докумената објавили су Горан Давидовић и Милош Тимотијевић у зборнику под називом *Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка*. Важне податке за ову тему пружа збирка Милана Стојадиновића из Архива Југославије као и мемоарска литература Милана Стојадиновића, Драгољуба Јовановића, Ивана Рибара и Драгослава Смиљанића. С обзиром на велику улогу штампе у политичкој борби, значајан извор информација представљали су чачански листови *Нова зора* и *Чачански преглед*, али и београдске новине *Политика*,

Време и Правда. Најзначајнија историографска дела за ову тему су радови објављени у *Зборнику радова Народног музеја* из Чачка (Милош Тимотијевић „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938 – 1941: социјална, економска и политичка структура“ и „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, Богумил Храбак „Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка од 1918. до 1941. године“, Војин Малетковић „Чачак у време диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929 – 1934. године“, 1. и 2. део, Горан Давидовић, „Југословенски народни покрет „ЗБОР“ у чачанском крају 1935 – 1945. године“) и у зборнику *Вишевековна историја Чачка и околине* (Јарослав Дашић „Становништво Чачка 1815 – 1945“ и „Индустрија Чачка између два светска рата“, Милован Секулић „Резултати парламентарних избора у чачанском крају од 1920. до 1938. године“). Велику помоћ у изради овог рада представљала је књига Горана Давидовића и Леле Павловић *Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године*, која није превише детаљна, али пружа основни увид у најзначајније догађаје у Чачку у овом периоду. Све ово је комплетирано прегледом делатности водећих политичара власти и опозиције у овом периоду, што је главна тема монографија Тодора Стојкова (*Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929 – 1935. године*), Мире Радојевић (*Удружена опозиција 1935 – 1939*) и Бојана Симића (*Пропаганда Милана Стојадиновића*). Нарочити значај за уводни део рада имале су синтезе Бранка Петрановића и Љубодрага Димића као и књиге Богдана Кризмана, Живка Аврамовског и Џејмса Бергвина које се баве спољном политиком Југославије и њеним положајем на Балкану и у Европи.

1. Увод

1.1. Југославија од 1929. до 1941. године

Историја међуратне Југославије може се поделити на два периода приближно једнаког трајања. Прву деценију од 1919. до 1929. године у спољној политици обележили су обављање улоге која је Југославији намењена у оквиру Версајског мировног поретка и стални притисак проистекао из проблематичних односа са Италијом. Одлике унутрашње политике биле су криза парламентаризма и расправе око уређења државе. Краљ је одлучио да пресече такво стање завођењем личне власти. Овај његов потез представља гранични догађај у периодизацији историје Краљевине Југославије, јер је пресудно утицао на промену карактеристика политичког живота у Југославији током тридесетих година XX века. Док су раније старе народне странке имале главну реч, у овом периоду су на власти биле режимске странке. Томе је погодновало недемократски устројено уставно уређење које је ограничавало политичку активност опозиције.

Криза парламентаризма имала се отклонити завођењем диктатуре. Краљ у својој Прокламацији истиче да парламентаризам, злоупотребљаван од стране „заслепљених политичких страсти“, више не врши своју функцију тј. „не развија и не јача дух народног и државног јединства“, већ „доводи до духовног расула и народног разједињавања“. Да би могао да испуни своју основну обавезу очувања државне целине, краљ је закључио да то више не може обављати парламентарним средствима, већ треба „тражити нове методе рада и крчити нове путеве“.¹ У наставку Прокламације краљ је укинуо Видовдански устав, а истог дана, 6. јануара, објављен је низ закона на којима је почивала диктатура. Најважнији од њих био је Закон о краљевској власти и врховној државној управи који је краља прогласио носиоцем све власти у земљи. Осталим законима је уведена цензура штампе, установљен је специјални суд за политичке кривике и укинута су сва удружења верског или племенског обележја.² Успостављање диктатуре подржала је војска, државна управа, дворски радикали и демократи, хрватски привредници, спољнополитички

¹ *Jugoslavija 1918 – 1988: tematska zbirka dokumenata*, B. Petranović, M. Zečević (prir.), Beograd 1988, 313.

² T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929 – 1935*, Beograd 1969, 72.

партнери Југославије Француска и Чехословачка, али и обичан народ који је био незадовољан радом претшестојануарских странака.³

За председника владе изабран је генерал Петар Живковић, командант краљеве гарде и почасни краљев ађутант. Постављање краљевог човека од поверења за председника владе требало је да истакне да владар има утицаја на рад владе. У владу је ушло пет Хрвата, углавном припадника највиших загребачких привредних кругова којима је нестабилност у земљи угрожавала пословање. Као представник Словенаца у владу је ушао Антон Корошец. Ово је за краља било значајно да би пред иностранством показао да сви народи одобравају диктатуру. Од представника српских странака, у прву шестојануарску владу ушли су политичари из дворских крила радикала и демократа (Н. Узуновић, М. Сршкић, Б. Максимовић; В. Маринковић, К. Кумануди). Овим је краљ настојао да још више ослаби две најјаче српске странке као и да покаже да један део искусних парламентарца подржава диктатуру.⁴

Ван шестојануарског режима остала су вођства Радикалне и Демократске странке са центром у Београду и Сељачко – демократска коалиција са центром у Загребу. Опозиција у Београду је у више наврата покушавала да нађе заједнички језик са СДК, међутим, њихова полазишта су се доста разликовала. Док је први захтев београдских првака био повратак парламентарног режима и демократизација земље, за СДК је било важније питање државног уређења, пре свега положај Хрвата на коме је нарочито инсистирала ХСС.⁵ Уз ове партије биле су ЈМО и касније СЛС као и Савез земљорадника, партија која у овом периоду све више добија на значају. Успостављање диктатуре довело је до појачане активности екстремних покрета – комуниста и усташа. Први су, у складу за закључком Шестог конгреса Коминтерне из 1928, дигли оружани устанак против капиталистичког поретка, који се по њих неславно завршио. Усташе су, у сарадњи са још једним сепаратистичким покретом ВМРО и ревизионистичким силама, пре свега са Италијом, организовали терористичке акције у намери да сруше Југославију.⁶

³ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knj. 1: Kraljevina Jugoslavija 1918 – 1941*, Beograd 1988, 178.

⁴ Т. Stojkov, *n. d.*, 73 – 76.

⁵ Isto, 106.

⁶ В. Petranović, *n. d.*, 185 – 187.

Почетно одобравање или бар непротивљење режиму диктатуре временом је све више нестајало. Убрзо се показало да се влада Петра Живковића ни у чему није разликовала од парламентарних влада. У њој су седели искусни парламентарци чије се схватање власти није променило – власт је служила за остваривање личних амбиција и интереса, а такође се наставила корупција и довођење блиских људи на високе положаје. Они нису хтели и нису били у стању да понуде решења крупних социјалних и економских проблема ни да поправе тежак положај у коме се нашао највећи део становника Југославије.⁷ Због тога је режим постајао све непопуларнији и у земљи и у иностранству. Ублажавање диктатуре било је неминовно, јер је власт све више губила подршку. У таквим условима краљ је октроисао Устав и расписао изборе 1931. године. На овај начин је формално окончана диктатура, а режим је желео да прикаже своју стабилност и успех, док су избори требали да потврде да власт ужива подршку грађана. Уставом је краљу осигурана предност у односу на остале чиниоце власти, а о повратку парламентаризма и дозволи за формирање политичких странака није било ни речи.⁸

За разлику од 6. јануара, када је проглашење диктатуре прошло готово без икакве реакције, опозиција је овог пута била много активнија. Сви су били сагласни у осуди ових новина, али било је доста неслагања у вези држања према предстојећим изборима. Опозиција из Београда је била за бојкот избора, јер би покушај истицања листе био осујећен од стране власти, а ако би успео, то би значило да опозиција прихвата Устав. ХСС је сматрао да опозиција треба да покуша да истакне своју листу, јер би то власти спречиле што би показало да власт заиста не жели демократске промене. Удруживање свих опозиционих странака било је неопходно због ригорозног изборног закона који је одговарао једино режимској листи. На крају су обе групе опозиције апстинирале издајући свака своју декларацију са објашњењем своје одлуке. Утисак је ипак да би опозиција више политичких поена стекла да је превазишла своје разлике и изашла на изборе.⁹ С друге стране, режимски политичари су на зборовима по свим крајевима земље поручивали да излазак на изборе значи подршку државном и народном јединству Југославије, а неучествовање на њима подршку политичком хаосу који је владао пре диктатуре. На крају

⁷ T. Stojkov, *n. d.*, 81.

⁸ B. Petranović, *n. d.*, 199 – 200.

⁹ T. Stojkov, *n. d.*, 120 – 124.

су, упркос оптужбама за фалсификовање гласова, могли бити задовољни изборним резултатима.¹⁰

Упркос „победи националне политике и чисте југословенске идеологије“ и „најтежем поразу незадовољника који су проповедали апстиненцију“¹¹, покрет против диктатуре био је све шири, а критичари режима били су све гласнији. Крајем 1931. и почетком 1932. године избиле су студентске демонстрације, а опозиција је објавила више прогласа осуђујући шестојануарску диктатуру. Лавину резолуција покренуле су Загребачке пунктације. Највећу полемику изазвао је захтев за борбу против србијанске хегемоније, „која се већ од почетка наметнула Хрватској и свим нашим земљама са ове стране Дрине, Саве и Дунава“. То треба учинити повратком на 1918. годину „као изворну тачку са циљем, да се она одстрани из свих наших крајева тако, да се уклони од овуд свака власт и уплив те хегемоније са свим њеним представницима“.¹² Тек тада се стварају услови за договор о новом државном уређењу о коме су хрватски политичари у овом документу говорили у најопштијим цртама. Убрзо су се својим резолуцијама огласиле и партије из других делова Југославије углавном захтевајући статус федералне јединице (Војводина, СЛС, ЈМО). Режим је пунктације оценио као корак ка ревизионизму, а српске странке су замерале изједначавање режима и српске опозиције и критиковале тенденцију дробљења српског простора и поделе српског народа у зависности од тога са које стране Дрине живи.¹³ Најоштрију осуду пунктација изнели су радикали, који и даље нису одустајали од унитаризма са самоуправама, а најблажу земљорадничка левица која је једино замерила везивање србијанске хегемоније за српског сељака кога је ова хегемонија довела у подједнако тежак положај као и сељаке у другим деловима земље.¹⁴ За разлику од радикала, демократи и земљорадници су били спремни да прихвате федералистичко уређење, с тим што су ставови земљорадничке левнице били најприближнији хрватским захтевима.

¹⁰ I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929 – 1935*, Beograd 2006, 70, 76.

¹¹ Isto, 77.

¹² *Jugoslavija 1918 – 1988*, 335.

¹³ Љ. Димић, *Историја српске државности. Књ. 3: Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 150 – 152.

¹⁴ T. Stojkov, *n. d.*, 231 – 232.

Режим је на ову појачану активност опозиције реаговао оркестрираним нападима у штампи, хапшењима, интернацијама и суђењима пред Судом за заштиту државе, али је и носиоцима шестојануарског режима било јасно да је њихова политика доживела пропаст. Међутим, краљ није био спреман да то прихвати све до смрти када долази до дистанцирања од политике интегралног југословенства и новог таласа оживљавања опозиционе активности. Промене у унутрашњој пратиле су и промене у спољној политици. До 1933. године Југославија је била стуб версајског поретка на Балкану и имала је лоше односе са ревизионистичким силама, нарочито са Италијом, с којом је краљ Александар још од оснивања покушавао да постигне споразум, чак и по цену великих уступака, не би ли се обуздали италијанске претензије на Југославију.¹⁵ Доласком Хитлера на власт многе европске државе су промениле своју спољну политику, што је морало утицати на Југославију. Француска, главни ослонац Југославије, почела је да се приближава Италији из страха од оснажене Немачке, па је вршила притисак на Југославију да учини исто. Мусолини је био спреман на овакав заокрет у спољној политици с обзиром да је Хитлер претио да изврши аншлус Аустрије што би директно угрозило безбедност Италије.¹⁶ Ове промене пратило је и побољшање односа са Бугарском, чак се отворила могућност да Бугарска приступи новооснованом Балканском пакту.¹⁷ Ове промене у југословенској спољној политици, које су почеле да се називу од 1933/1934. године, најбоље су дошле до изражаја у време владе Милана Стојадиновића.

Промена на челу државе довела је до одбацивања режимске странке ЈНС и афирмације неких њених мање познатих чланова. Најзначајнији од њих био је Богољуб Јевтић који је крајем 1934. године формирао владу. Овом приликом су, први пут после 1929. године, вођени преговори са опозицијом у вези уласка у владу. Радило се о радикалима око Главног одбора, СЛС и ЈМО, које су иначе биле склоније споразуму са владајућом гарнитуром. Ипак, до договора није дошло.¹⁸ Опозиција се у ово време додатно активирала у намери да постигне јединство у тешком тренутку по државу.

¹⁵ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941: diplomatsko – historijski pregled*, Zagreb 1975, 27 – 29, 41 – 43, 54 – 55, 58 – 60.

¹⁶ H. Dž. Bergvin, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Jugoslavije (1941 – 1943)*, Beograd 2007, 28.

¹⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934 – 1940)*, Beograd 1986, 112.

¹⁸ T. Stojkov, *n. d.*, 279.

Међутим, опет су до изражаја дошле разлике између радикала, СЛС и ЈМО који су покушавали путем преговора са режимом уђу у владу и демократа и земљорадника који су били за споразум са СДК. Најважнији догађај за Јевтићеву владу били су петوماјски избори 1935. на којима је требало да добије подршку грађана. Упркос очекивањима режима, истакнута је опозициона листа чији је носилац, на иницијативу демократа и земљорадника, био Влатко Мачек, а којој се касније прикључила ЈМО. Радикали и СЛС су се одлучили за апстиненцију. Сарадња опозиције била је техничка и није постојала усаглашеност око кампање, јер заједнички програм није било могуће направити. С друге стране, цела Јевтићева кампања се фокусира на дискредитовање Удружене опозиције. Насиљем бирократског апарата и неумесним паролама пре, а фалсификатима и непримереним оптужбама на рачун опозиције после избора Јевтић је испунио све услове за пад своје владе.¹⁹ На његово место дошао је Милан Стојадиновић, дотадашњи министар финансија и радикалски дисидент. Овим је формално завршен период шестојануарске диктатуре.

Милан Стојадиновић је наставио тамо где је стао Богољуб Јевтић. Ради учвршћивања власти основао је ЈРЗ – Југословенску радикалну заједницу, која се састојала из дела Радикалне странке, СЛС и ЈМО. Самим тим што је нова државна странка била коалиција старих странака, држава је признала значај и традиције народних партија, што је у супротности са начелима шестојануарске диктатуре када су страначка обележја била законом забрањена. Старе странке које су остале у опозицији добиле су већу слободу деловања, иако закони из доба диктатуре нису били укинати. Највеће успехе Стојадиновић је забележио у спољној и привредној политици. Као финансијски стручњак успео је да избави земљу из економске кризе и да успостави добре односе са Немачком и Италијом, правилно проценивши да на старе савезнике Француску и Енглеску више не може да се ослони. Може се рећи да је најслабије поље деловања Стојадиновићеве владе била унутрашња политика, пре свега конкордатска криза која је његовој влади нанела тежак ударац, а такође и хрватско питање због ког је пао са власти.²⁰

¹⁹ Isto, 292 – 293, 317.

²⁰ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007, 34 - 36, 39 – 42.

На другој страни фронта налазила се Удружена опозиција. Након петомајских избора СДК је изашао из коалиције сматрајући да је изборна сарадња готова, а ЈМО је ушла у састав новоформиране владајуће странке ЈРЗ. Уласком Милана Стојадиновића у владу Богољуба Јевтића без сагласности Главног одбора Радикалне странке она је подељена на два дела. Пошто ни након формирања Стојадиновићеве владе две стране нису могле да се усагласе око броја министарских фотеља које би припале старој Радикалној странци, радикали око Главног одбора су почетком 1936. године пришли демократама и земљорадницима у Удруженој опозицији.²¹ Преговори опозиционих странака наставили су се и у овом периоду, међутим кочиле су их исте препреке. То су већ поменуте разлике како између УО и СДК, тако и унутар УО. Две опозиционе коалиције су имале различите приоритете – док је УО сматрала да је најважније укинути законе шестојануарске диктатуре и обновити парламентаризам, за СДК је најважније било хрватско питање. Што се тиче разлика између странака УО, најзначајније су биле питање државног уређења и начин доласка на власт. Радикали су и даље стајали на позицији централизма и унитаризма са унутрашњим самоуправама, а демократе и земљорадници су увидели да је неопходно прихватити федерализам. Такође, радикали су били склонији договору са властима, а демократе и земљорадници са СДК. И поред свега овога, до споразума је ипак дошло 8. октобра 1937. године у Фаркашићу. По Споразуму, излаз из државне кризе представља формирање владе састављене од представника странака које имају корен у народу, која би укинула Устав из 1931, прогласила привремени основни закон и расписала изборе за Уставотворну скупштину. Устав би био донет гласовима већине Срба, већине Хрвата и већине Словенаца. Такође, опозиционе странке су се усагласиле око основних принципа: уставна и парламентарна монархија на челу са краљем Петром у чије име за време малолетства власт врши кнез Павле, успостављање парламентарног система владавине и гаранција грађанских и политичких слобода.²² Сачињен на основу пројекта Савеза земљорадника и примедби Хрватске сељачке странке, споразум је био прихватљив за све потписнике, јер су усаглашена само основна начела која нису била спорна. Његова непрецизност остављала је простор за даље преговоре и омогућила потписницима да

²¹ М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935 – 1939*, Београд 1994, 105.

²² Исто, 176 – 178; В. Petranović, *n. d.*, 267.

одредбе тумаче на себи одговарајуће начине. Тиме је потврђена техничка сарадња најјачих опозиционих странака и мала шанса да се она унапреди.

На децембарским изборима 1938. године Стојадиновић је забележио тесну победу над Удруженом опозицијом. Благу предност Стојадиновићу донели су гласови националних мањина – муслимана у Дринској и Зетској бановини, Албанаца у Зетској бановини и Немаца, Мађара и Румуна у Дунавској бановини.²³ Ипак, главни циљ избора није испуњен, односно Стојадиновић није показао да је једини легитимни преговарац са српске стране око питања будућег преуређења државе. Избори су показали велику разједињеност и неодлучност српског бирачког тела, а народ је више гласао за опозицију због незадовољства владајућим режимом него због онога што је опозиција понудила у кампањи.²⁴

Због овог неуспеха Стојадиновић је морао да оде с власти. Његова влада оборена је фебруара 1939. године завером у којој су учествовали најзначајнији партијски прваци СЛС и ЈМО заједно са Драгишом Цветковићем, који је убрзо од кнеза добио мандат за састав нове владе. У декларацији његове владе најзначајнија новина била је истицање „специјалне мисије“ да се постигне споразум са Хрватима који би допринео решавању крупног унутрашњег проблема и консолидацији земље. Упркос различитим ставовима по питању територијалног опсега и надлежности будуће хрватске бановине, преговори су текли брзо. Почели су почетком априла, а завршили су се 26. августа потписивањем Споразума Цветковић – Мачек. Новостворена јединица обухватала је дотадашњу Савску и Приморску бановину и срезове Дубровник, Шид, Илок, Брчко, Градачац, Дервента и Фојница, а у њеној надлежности били су послови пољопривреде, трговине, индустрије, шума, рудника, грађевине, социјалне политике и народног здравља, физичког васпитања, правде, просвете и унутрашње управе.²⁵ Овај Споразум дао је најзначајније обележје политичком животу у Југославији до почетка Другог светског рата. Припадници различитих странака и народа различито су коментарисали Споразум, али незадовољство постигнутим договором им је било заједничко. Незадовољни су били и сами потписници,

²³ Љ. Димић, *н. д.*, 180.

²⁴ Исто, 182.

²⁵ В. Petranović, *н. д.*, 296.

а националне тензије код других народа су овим биле додатно подстакнуте и захтеви за формирање осталих јединица на етничком принципу су се ређали. Мачек је истицао да је ово минимум на који Хрвати пристају и да одредбе Споразума нису коначне, што је додатно погоршавало унутрашње прилике, док су водећи кругови у Србији сматрали да су доста попустили и да су довољно изашли у сусрет Хрватима. У сваком случају, склапање Споразума није довело до стабилизације унутрашњих прилика, а преуређење државе које је покренуто на овај начин, никад није довршено.²⁶

Склапање Споразума Цветковић – Мачек значио је и распад Удружене опозиције. Прекид сарадње са СДК уследио је одмах по завршетку децембарских избора, а Споразум у Фаркашићу је дефинитивно занемарен када су почели преговори Цветковића и Мачека. По склапању Споразума формирана је нова влада у коју су ушли представници ХСС-а са Мачеком као потпредседником владе, али и представници Савеза земљорадника и Радикалне странке без одобрења својих страначких руководстава. Министар пољопривреде постао је Бранко Чубриловић, који је за овај потез накнадно добио „зелено светло“ Савеза земљорадника, те је ова странка први пут од оснивања била у саставу владе. На то је највише утицала промена у вођству странке, односно смрт Јована Јовановића Пижона јуна 1939. године који је више од једне деценије успевао да на окупу одржи леву и десну фракцију земљорадника. Нови председник странке постао је Милан Гавриловић, вођа десних земљорадника, док се Драгољуб Јовановић, вођа земљорадничке левице, са својим крилом издвојио из Савеза земљорадника и 1940. основао Народну сељачку странку.²⁷

Из редова радикала издвојио се Лазар Марковић, који је у новој влади постао министар правде. Међутим, Главни одбор радикала осудио је овај потез и сматрао га је за дисидента. На став радикала према уласку Марковића у владу свакако је утицао и њихов став према Споразуму. Они су сматрали да је прави споразум са Хрватима заправо потписала Удружена опозиција 1937. године у Фаркашићу. Начин на који је тим споразумом предвиђено увођење парламентарног поретка и решење хрватског питања је, по њима, био много безболнији и повољнији за државу. Такође су нападали тријалистичко

²⁶ Љ. Димић, *н. д.*, 206 – 209; В. Petranović, *н. д.*, 308 – 309.

²⁷ В. Petranović, *н. д.*, 307.

преуређење Југославије и решење су видели у широким самоуправама као компромису између централизма и федерализма. Радикале је ова државна криза изазвана потписивањем Споразума Цветковић-Мачек, али и ратно стање у Европи, подстакла да раде на консолидовању својих редова и окупљање различитих фракција радикала око Главног одбора, па су истакли паролу „Радикали на окуп“.²⁸

Најдоследнији и најгласнији критичар Споразума била је Демократска странка. Највише су замерали издвајање решавања хрватског питања из целовитог преуређења државе што угрожава интерес државне целине. Истовремено су прихватили стварање Бановине Хрватске као свршен чин, али су изражавали забринутост за будућност српског народа у заједничкој држави и тражили што хитније образовање српске јединице и то пре скупштинских избора.²⁹ Они су тесно сарађивали са Српским културним клубом, који је основала група интелектуалаца различитих политичких погледа окупљена око идеје развоја српске културе у оквиру југословенске државе и решавања српског националног питања. До споразума Цветковић – Мачек став СКК био је да је питање државног уређења „првенствено политичко питање које треба оставити на страну“, па су се његови чланови посветили пре свега културном и друштвеном развоју Срба. Међутим, после Споразума, делатност СКК је била готово искључиво политичка и све своје снаге су усмерили ка обнављању српске националне идеје и интеграцији српског народа.³⁰ Убрзано су почели да оснивају своје одборе и пододборе по земљи, нарочито у национално мешовитим областима какве су биле Војводина и Босна и Херцеговина, а њихов лист „Српски глас“ био је често мета цензуре.

У међувремену се спољнополитичка ситуација по Југославију закомпликовала. Цветковићева влада је наставила Стојадиновићеву политику неутралности и немешања у проблеме великих сила, али у новим околностима то није било довољно да задовољи Немачку и Италију. Хитлер је марта 1938. године извршио Аншлус, а Мусолини је априла 1939. заузео Албанију. Заокруживање Југославије наставило се уласком околних земаља у Тројни пакт крајем 1940. и почетком 1941. године. И поред свих изјава пријатељства и

²⁸ М. Радојевић, *н. д.*, 197 – 198.

²⁹ Исто, 192 – 194.

³⁰ Љ. Димић, *н. д.*, 198, 203.

оданости Немачкој и Италији, силе Осовине су гајиле неповерење према Југославији и третирале су је као земљу која би могла да им забије нож у леђа уколико се укаже повољан тренутак. Хитлер је на медитеранском и балканском простору признао првенство Мусолинију, који се заносио идејом о превентивном рату против Југославије и окупацијом Хрватске и Далмације. Стога је Хитлер већ крајем новембра 1940. предложио југословенској влади склапање тространог пакта о ненападању, на који је југословенска влада наредних месеци избегавала да изнесе конкретан одговор трудећи се да добије на времену.³¹

Надолазећа опасност од рата утицала је на пораст активности крајње левице и деснице. Ново поглавље у историји КПЈ наступило је 1935. године када је партија прихватила политику Народног фронта и одбацила ставове о Југославији као „версајској творевини“ која се мора уништити. Њихов рад је сада био усмерен на сарадњу са грађанским странкама и ширење делатности преко различитих образовних установа, културних друштава и радничких синдиката. Организовали су протесте кад су у посету Југославији долазили немачки и италијански политичари, док су дочек добродошлице приређивали француским и чехословачким званичницима, а такође су реаговали на значајна дешавања у Европи попут Аншлуса, Минхенског споразума и италијанског освајања Албаније. Највећу забуну у редовима комуниста изазвао је пакт Рибентроп – Молотов, који је утицао на то да антифашистичка пропаганда буде замењена оптужбама за империјализам на рачун Француске и Енглеске. Активно су учествовали у преврату 27. марта и подржали су обарање владе која је Југославију укључила у Тројни пакт.³²

Збор је основан почетком 1935. године удруживањем више националистичких покрета. Њихов програм се у великој мери ослањао на искуство нацистичке Немачке и фашистичке Италије уз уношење српских садржаја и специфичности везаних за овај простор. Тај програм су представили на скупштинским изборима 1935. и 1938. године без већег успеха. Период између две изборне кампање обележили су сукоби са Стојадиновићем који је у Збору видео конкурента због сличног политичког усмерења и метода које су користили у раду, али и осипање чланова Збора који су напуштали покрет

³¹ B. Krizman, *n. d.*, 103 – 115.

³² B. Petranović, *n. d.*, 222 – 229, 235 – 236, 243 – 246, 501.

због неслагања са Љотићем. Збор није подржао Споразум Цветковић – Мачек, а све више је долазио у сукоб са комунистима. Последица једног таквог сукоба на Универзитету у Београду била је забрана покрета 1940. године, што њих није спречило да илегално наставе свој рад.³³

³³ М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934 – 1945*, Београд 1984, 26 – 30, 41 – 47, 49 – 56, 78 – 88.

1.2. Чачак од 1929. до 1941. године

Чачак се налази на границама Шумадије и унутрашњих Динарида. Смештен је у пространој котлини Западне Мораве која је западно од града, између планина Овчара и Каблара, усекла клисуру. На северу се пружа планина Вујан, на југу планина Јелица одваја ово подручје од Драгачева, док је на југоистоку чачанска котлина отворена према Краљеву. У овом периоду територија данашње чачанске општине административно је припадала трнавском и љубићком срезу Дринске бановине са центром у Сарајеву. У њима је према попису из 1931. године живело 60 381 становника.³⁴ У самом граду је у истом попису забележено 9115 становника што је просечан раст од 6% у односу на претходни попис из 1921. године. Овај податак се објашњава не само позитивним природним прираштајем, већ и миграционим кретањима ка Чачку из околних срезова. Највећи прилив забележен је у категорији становништва између 25 и 59 година.³⁵

Узрок појачаног досељавања становништва из суседних срезова у Чачак је отварање индустријских постројења крајем треће деценије XX века. То су Војно-технички завод и Фабрика хартије који су почели са радом 1930. године. Оба предузећа бележе успешно пословање од средине тридесетих, након опоравка од економске кризе. Тако је, због повећања производње, у Фабрици хартије 1938. године инсталирана нова папир машина и подигнута нова зграда, а број запослених је са 110 1932. порастао на 198 1937. године. Значај Војно-техничког завода је пред рат све више растао, па је у то време у овој фабрици било запослено око 1300 радника са платом од 500 до 7000 динара.³⁶ Од 1921. у Чачку је постојало акционарско удружење „Јелица“ које се бавило производњом електричне енергије. „Јелица“ је електричном енергијом снабдевала Чачак и делове Љубића и Атенице, а осим у Чачку, ово предузеће је имало електране у Крагујевцу и

³⁴ М. Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938 – 1941. Социјална, економска и политичка структура“, Зборник радова Народног музеја XXIX, Чачак 1999, 134 – 135.

³⁵ Ј. Дашић, „Становништво Чачка 1815 – 1945“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно – стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду*, Београд 1995, 84 – 85.

³⁶ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 157 – 158; Б. Храбак, „Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка од 1918. до 1941. године“, ЗРНМ XXIV, Чачак 1994, 242.

Јагодини. Од 1937. „Јелица“ је била у саставу београдског предузећа „Електро Макиш“.³⁷ Ово предузеће се 1933. године суочило са великим штрајком грађана који су захтевали смањење цене електричне енергије. Незадовољни грађани су саставили резолуцију коју су упутили Општинском одбору, а у којој су захтевали да цена струје буде 5,5 динара по КВч за приватне станове, трговачке радње и банке, а 4,5 динара за занатлијске радње и угоститељске објекте. Чланови Општинског одбора нису хтели да се мешају у овај спор, што је довело до још већег негодовања, па је штрајк отпочео 1. септембра. Покрет за смањење цене струје је све више добијао политички карактер због неутралног држања Општинског одбора, али и због тога што је председник општине Рашо Гавровић био дугогодишњи акционар предузећа А. Д. Јелица. Штрајк је завршен почетком новембра, а захтеви грађана нису били испуњени.³⁸

У међуратном периоду у Чачку је почело да се развија рударство. Најзначајнији рудници налазили су се у околним чачанским селима, Милићевцима, Горњој Горевници и Рајцу. Рудник у Милићевцима био је у власништву предузећа А. Д. „Магнезит – Шумадија“. Руда магнезита превожена је до постројења за печење и млевење руде у Брђанима одакле је извозена у Француску, Немачку и Чехословачку. У Горњој Горевници у руднику предузећа „Емилка“ радило се са савременим машинама за белгијско и холандско тржиште. Уочи рата 240 до 270 радника производило је 7000 тона каустика годишње. У Рајцу на Јелици налазиште хрома је откривено 1905, али је ископавање почело тек у другој половини тридесетих. Руду прве класе (49,58% хрома) су 70 до 100 запослених производили за извоз у Немачку, Мађарску и Чехословачку.³⁹

Досељавању младог становништва и ширењу и развоју града уопште допринело је и повезивање Чачка са осталим важним привредним центрима Краљевине Југославије. Године 1923. Чачак је железницом повезан са Београдом, а наредне године завршена је пруга, којом је Чачак преко Ужица и Вишеграда, повезан са Сарајевом и посредно са Дубровником. Тиме су отворена нова тржишта и подстакнут развој привреде. Средином

³⁷ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 157; Ј. Дашић, „Индустрија Чачка између два светска рата“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине*, 416, 426.

³⁸ В. Малетковић, „Чачак у време диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929 – 1934. године“ (1. део), *ЗРНС XLIV*, Чачак 2014, 57 – 59.

³⁹ Б. Храбак, н. д., 238 – 239.

тридесетих кренуло се са изградњом нових пруга у складу са Уредбом о великим јавним радовима. Јула 1936. израђен је пројекат пруге Карловац-Глина-Добој-Ваљево-Чачак и даље према клисури Ибра, а наредне године почела је изградња пруге нормалног колосека Чачак-Краљево.⁴⁰

Трговина, угоститељство и занатство су биле најразвијеније привредне гране у предратном периоду, а добро су стајале и током двадесетих година. Ову грану привреде је економска криза најтеже погодила. Од 1930. до 1935. године у Чачку је затворено 148 радњи.⁴¹ Од средине тридесетих почиње опоравак, о чему сведочи податак о кретању броја чланова Удружења трговаца за срезове љубићки и трнавски – 1932. године било је 196, а 1934. године 220 чланова, односно трговинских радњи.⁴²

Упркос развоју индустрије и разноврснијем избору занимања, највећи део становништва се и даље бавио пољопривредом. У љубићком срезу је 95,86% људи живело од пољопривреде, док је у трнавском срезу тај проценат био мањи због тога што се ту налазио Чачак (72,76%). У оба среза највећи број земљопоседника располагао је површином од 2 до 5 хектара (37,56% у љубићком и 35,73% у трнавском срезу), а скоро три четвртине становништва поседовало је мање од 5 хектара земље (67,16% у љубићком и 73,25% у трнавском срезу). Најзаступљенија врста земљишта била је зиратна земља (30% у љубићком и 43,72% у трнавском срезу). Њених скоро 90% површине прекривале су житарице. Значајне површине заузимале су шуме, пашњаци и ливаде. Највећи број сељака бавио се ратарством и сточарством, а најзаступљенија пољопривредна култура била је житарица због исхране становништва. Најразвијеније гране сточарства биле су говедарство и свињарство, док су коње поседовала имућнија домаћинства. Од живине најчешће су се држале кокошке, а одређени број сељака се бавио овчарством.⁴³ Иако воћњаци нису прекривали велику површину, чачански крај био је познат као воћарски. Најразвијенија је била производња шљива и јабука. Развоју воћарства доста је допринела активност среских расадника у Чачку и Мојсињу и пољопривредних подружина у Чачку,

⁴⁰ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 154 – 155.

⁴¹ Исто, 159.

⁴² Ј. Дашић, „Становништво“, 87.

⁴³ В. Кољајић, „Промене у сточарству чачанског подручја у овом веку“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине*, 489 – 493.

Прељини и Мрчајевцима који су организовали курсеве калемљења и гајења воћа као и стручна предавања из области воћарства. Велико признање за Чачак и воћаре чачанског краја било је одржавање Првог земаљског воћарског конгреса Југославије 1932. године.⁴⁴

Највећи број људи на селу живео је у сиромаштву. То је имало великог утицаја на лош квалитет живота. Исхрана је била прилично једноставна и зависила је од годишњег доба. Доминирало је кукурузно брашно, које се понекад мешало са пшеничним. О значају житарица за исхрану говори податак да готово уопште нису извожене, већ су коришћене за локалне потребе.⁴⁵ Зими је исхрана била разноврснија и често се јело месо, док је лети исхрана била оскуднија. Услови становања су се поправили и сеоска кућа је почела да се модернизује. Све је више било домаћинстава чија је кућа била изграђена од цигала и у којој су се налазили шпорет, патос, кревети и нужник.⁴⁶ Међутим, без обзира на видљив напредак, недостатак хигијенских навика тешко је искорењиван. Као последица тога, јављале су се многобројне заразне болести. Најраспрострањенија је била туберкулоза. Између 1936. и 1939. године од укупног броја умрлих у граду скоро 20% је умрло од туберкулозе. У срезовима тај проценат се кретао око 13%. То се објашњава већим протоком људи у граду и већим могућностима за пренос болести. Посебно осетљива категорија била су одојчад, чија је смртност била изузетно велика (91,42% у љубићком и 62,70% у трнавском срезу на 1000 живорођених). Такав тренд је условљен нестручним порођајима и инфекцијама. Због велике смртности деце, али и због потребе за радном снагом, природни прираштај је био велики. Жена се порађала просечно 5 до 6 пута.⁴⁷ Велики природни прираштај представљао је притисак на ионако мали посед који се све више уситњавао.

Борба против сиромаштва, лоших навика и опште некултуре водила се путем просвете. Власти су улагале велике напоре како би обезбедиле људима образовање и искорениле неписменост. На том пољу постигнути су значајни резултати.⁴⁸ Такође,

⁴⁴ А. Станчевић, „Историјски развој воћарства чачанског краја“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине*, 499 – 501.

⁴⁵ Б. Храбак, н. д., 218.

⁴⁶ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 142 – 143.

⁴⁷ Исто, 144 – 146.

⁴⁸ Исто, 150.

школска мрежа је побољшана - једна школа је долазила на 26 km² у љубићком, односно 27 km² у трнавском срезу. На једну школу у љубићком срезу долазило је 1715, а у трнавском 2060 становника. По овим параметрима, ова два среза су спадала у врх Дринске бановине. И у самом граду се у ово време повећава број школа. Постојећа основна школа била је премала да прихвати све већи број деце, па је друга основна школа изграђена је 1937. године. Такође, 1930. изграђен је Учитељски дом за смештај наставника, али и ђака који су похађали школу у Чачку. Од средњих школа радиле су Државна реална гимназија, Школа трговачке и занатске омладине и Женска занатска школа.⁴⁹ У склопу ових школа радило је више културних установа и хуманитарних друштава, од којих су најзначајнији Народни универзитет и Књижница и читаоница. Народни универзитет је основан при чачанској гимназији са задатком да се бави културно-просветном делатношћу организовањем предавања из различитих научних области. Предавања су држали професори и јавни радници из Чачка, али и интелектуалци из Београда. Књижница и читаоница је у међуратном периоду више пута обнављана и укидана. Радиле је од 1921. до 1928. да би њен рад био обновљен 1934. године спајањем књижних фондова књижнице Народног универзитета, књижнице Учитељског дома и читаонице сарајевске „Просвете“. Њен књижни фонд и број чланова је стално растао, а била је организатор многих манифестација и предавања. Због комунистичке активности распуштена је 1937, а обновљена 1939. године. Позоришна уметност није била развијена, а најпознатије културно-уметничко друштво било је „Абрашевић“ основано 1905. године. Бавило се организовањем хорског, фолклорног и музичког програма који су изводили радници и омладина, на које је Комунистичка партија имала велики утицај.⁵⁰ Осим библиотеке и КУД-а „Абрашевић“, комунисти су своју делатност развили и у чачанској гимназији, па је пред рат често долазило до инцидената и сукоба ученика комуниста и збораша.

У ово време чачанска општина је доживела велике промене. Године 1930. Чачку су припојени Атеница и Кулиновци, који су од сеоских општина прерасле у предграђа Чачка. Већ током исте године покренута је прва иницијатива за прикључивање Љубића, где су

⁴⁹ Ј. Дашић, „Становништво“, 86; В. Малетковић, „Чачак у време диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929 – 1934. године“ (2. део), ЗРНС XLV, Чачак 2016, 50.

⁵⁰ Љ. Марковић, „Културне установе и културно-уметничка друштва у Чачку“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине*, 627 – 628, 633. В. Малетковић, н. д. (2. део), 46 – 47.

цене производа у радњама и на пијаци биле ниже због мањих такси, па је њихов шверц у Чачак био свакодневан. То је био главни мотив који је стајао иза овог захтева. Ово питање је више пута покретано током тридесетих, али до почетка Другог светског рата није било помака у његовом решавању.⁵¹ Захтев да Љубић постане део чачанске општине нарочито је добио на снази када је 1933. године објављен Закон о градским општинама, који је предвиђао да Чачак добије статус града. Тада се развила оштра расправа између присталица и противника овог закона, а главни аргумент присталица био је да ће Љубић у случају проглашења Чачка градом припасти Чачку и да Чачак као град не може постојати без Љубића. Осим тога, били су уверени да ће, у случају неспровођења закона, Чачак остати варош-село без могућности напретка и развоја. Противници новог закона сматрали су да ће тиме бити повећани општински прирези које становници не би могли да плаћају и трошарине на чачанској пијаци коју би сељаци у том случају избегавали. Такође, сумњали су да је могуће организовати слободне изборе за градску општину. Рок за примену закона био је 27. септембар 1936. када су Удружења трговаца, угоститеља и занатлија тражила да Чачак остане варош понављајући наведене аргументе. Упркос томе, локалне власти су прогласиле Чачак за градску општину.⁵²

⁵¹ М. Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, ЗРМ XXVII, Чачак 1997, 320.

⁵² Исто, 323, 328.

2. Чачак у време шестојануарске диктатуре (1929 – 1934)

Истог дана када је проглашена диктатура предузете су све мере да се новонастало стање успостави и у Чачку. Краљева прокламација је истакнута на свим видним местима у граду, а начелник трнавског среза је издао наређење општинским властима како треба да се понашају у новонасталој ситуацији. Штампа је подвргнута цензури, а забрањени су сви јавни и страначки скупови.⁵³ Већ 12. јануара председник општине Радивоје Пантовић доставио је списак чиновника начелнику трнавског среза наводећи да су сви лојални према режиму.⁵⁴

Као и у остатку земље, проглашење диктатуре прихваћено је мирно и прве две године диктатуре протекле су без већих политичких турбуленција. Једини забележени протест био је захтев 131 грађанина Чачка рашком жупану за сменом општинске власти априла 1929. године. Као разлоге навели су непридржавање регулационог плана, упропаштавање општинске пијаце, политику запошљавања сеоског особља у општини, дозвољавање бесправне градње. Општинске власти упутиле су одговор наводећи своје заслуге, а подршку им је пружио начелник трнавског среза. Ни рашки жупан није видео неправилности у раду власти, али је наложио надлежнима да помније прате њихов рад. Међутим, овде се не може говорити о незадовољству новим режимом, јер у свом захтеву грађани акт краља називају патриотским и сматрају да има епохални значај, али да се у Чачку готово и није осетио.⁵⁵ Лојалност према краљу и његовој породици грађани су показали и наредне године када је кроз трнавски срез прошао један румунски аутомобилски клуб. Том приликом је на улазу у сваку општину био постављен славолук са југословенском и румунском заставом и сликама краља, краљице и престолонаследника.⁵⁶

Диктатуру су мирно прихватиле и грађанске политичке партије, истрошене у дуготрајним политичким борбама и ненавикнуте на ванпарламентарни начин деловања. Иако су партије званично укинуте, страначке традиције биле су итекако живе и грађани су

⁵³ В. Малетковић, н. д. (1. део), 52.

⁵⁴ Г. Давидовић, Л. Павловић, *Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године*, Чачак 2009, 296.

⁵⁵ В. Малетковић, н. д. (1. део), 53; Г. Давидовић, Л. Павловић, н. д., 296.

⁵⁶ Међуопштински историјски архив Чачак, фонд Дринска бановина, К-1, бр. 16.

се распознавали према партијској припадности. Приликом једне вечере у Мрчајевцима 1930. године један гост је повео разговор о укинутим политичким партијама, а када му је указано да је то забрањено, он је одговорио „да је радикал сада и да је радикал био и да ће то остати док је жив.“⁵⁷ Ова појава је нарочито дошла до изражаја приликом парламентарних избора 1931. године. Иако су сви кандидати за народног посланика били на владиној листи, њихова политичка прошлост је била јако битна. Режим је настојао да кандидује што већи број припадника старих странака, јер они имају углед и ауторитет у народу, али и искуство у политици. Такође, већи број кандидата значи привид политичке борбе, а срески начелник је редовно подржавао једног од кандидата како би код људи повећао утисак да се бира, а не да се само гласа за владину листу.⁵⁸ Тако је на владиној листи у љубићком срезу било кандидовано два, а у трнавском срезу три кандидата. Један од њих, Радован Ерић, био је некадашњи члан Радикалне странке, а други, Светолик Станковић, Демократске странке. Победу у трнавском срезу однео је Милан Поповић, свештеник из Заблаћа и бивши радикал, са 1347, односно 37,55% гласова.⁵⁹ У љубићком срезу за народног посланика изабран је Михаило Ђурић са 1263, односно 53,47% гласова.⁶⁰

Политичка активност на овим просторима оживела је тек на пролеће 1932. године. Све је почело непријављеним збором који је на вашару у Гучи 3. маја одржао Милош Тупањанин, првак Савеза земљорадника, уз помоћ локалног радикала Милисава Тајсића. Када је комесар вашара покушао да прекине збор, раздражена маса је у правцу жандармерије упутила каменице и било је неколико повређених. Тупањанин је говорио против владе Петра Живковића и Војислава Маринковића и режима диктатуре, а уз њега је на сандуку стајао Тајсић који је допуњавао његов говор и узвикивао „Живео!“ и „Доле!“, а маса га је одушевљено пратила.⁶¹ Ова акција део је ширег пројекта Савеза земљорадника установљеног априла 1932. године према коме је Тупањанин требало да

⁵⁷ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 2.

⁵⁸ М. Исић, “Резултати парламентарних избора у Чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године“, ЗРНМ XXIV, Чачак 1994, 316.

⁵⁹ Исто, 319.

⁶⁰ *Политика*, 9. 11. 1931, 2.

⁶¹ МИАЧ, ДБ, К-1, бр.10, 18.

одржи више „летећих зборова“ у западној и централној Србији током пролећа и лета. Први такав збор одржан је у Гучи, а до почетка јула Тупањанин је ову акцију поновио у Пожеги, Аранђеловцу и Убу.⁶² Власти су овај инцидент схватиле веома озбиљно и пошто је вашар у Чачку био заказан за 14, 15. и 16. мај, предузете су све мере како би све протекло у реду и миру. Надлежни су имали дојаву да неколико опозиционих политичара спрема збор за 14. мај, а дежурни чиновник на вашару је приметио да је велики број људи, нарочито сељака из љубићког среза који су у масама стизали од 13 часова, долазио без стварног посла са штаповима и моткама.⁶³ Да су информације које су власти имале биле тачне потврђује Драгољуб Јовановић који се са Милисавом Тајсићем и Војком Чвркићем договорио да одржи илегални збор на вашару у Чачку 14. маја. Међутим, овај подухват је пропао јер је Јовановић ухапшен 2. маја, а вест о акцији опозиције се толико проширила да је град био блокиран војском, тако да се од ове идеје одустало.⁶⁴

Овај догађај показује да шестојануарски акт није имао никакав епохални значај, већ да режим уопште није заживео у народу који је одушевљено поздравио активирање опозиције. У покушају да смире и стабилизују ситуацију власти су организовале збор Милана Поповића, народног посланика за трнавски срез, 22. маја у Чачку. На збору су, осим сазивача, говорила још четири актуелна народна посланика и сви они су истицали успешан рад шестојануарске владе и скупштине и државно јединство. Ипак, није све протекло у одушевљеним овацијама краљу и целини државе, већ извештај о збору бележи „букаче који су у говоре упали и правили разне примедбе“.⁶⁵ На челу букача био је Војко Чвркић који је „приликом говора поменутих посланика правио упадице и тражио од сазивача Поповића да му дадне и одобри реч“. Поповић је после исцрпљеног дневног реда распустио збор, а Чвркића је подржало око 150 његових сељака из љубићког среза те се он попео на сто и одржао говор. Надлежни су проценили да би изазвали неред ако би на силу прекинули Чвркића и да би то нанело штету режиму, па су га пустили да говори. Чвркић је критиковао рад владе и скупштине, начин на који је решено питање сељачких дугова и

⁶² Т. Stojkov, *n. d.*, 168 – 169.

⁶³ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 17.

⁶⁴ Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. 3, Београд 2008, 31 – 32.

⁶⁵ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 20.

тражио је слободу збора и договора и слободу штампе, односно у општим цртама је изнео главне захтеве опозиције из Београда.

Месец дана после овог догађаја, 22. јуна, Чвркић је ухапшен. На основу његовог саслушања у полицији настао је документ који вероватно доноси највише информација о његовој личности. Чвркић је имао велики ауторитет међу својим присталицама за које каже да би учинили све на његов миг. Био је расположен што је ухапшен и приметио је да се у политичкој борби мора ићи по затворима, па да то чак и народ тражи.⁶⁶ По томе се није разликовао од политичара своје генерације од којих је најпознатији био Драгољуб Јовановић. Његов став је био да су бољи зборови са инцидентима и хапшењима, јер то народ лакше памти. Од најистакнутијих београдских опозиционара управо је Јовановић највише времена провео у затвору.⁶⁷ С друге стране, старији политичари су били традиционалног кова и служили су се парламентарним средствима у политичкој борби. Тако су вође опозиције Аца Станојевић, Љуба Давидовић, Милош Трифуновић и Антон Корошец поводом догађаја у Гучи и Пожеги Чвркићу саветовали умереност у акцији.⁶⁸ Још једна важна информација коју доноси овај документ је припадност Чвркића Радикалној странци премда се у историографији сматрало да је у питању Демократска странка. Овом приликом он се позивао на раније заслуге своје породице и некадашњу сарадњу у странци са министрима Сршкићем и Максимовићем, који га сада хапсе.⁶⁹

Што се тиче политичке ситуације, Чвркић је сматрао да садашњи режим опстаје захваљујући љубави народа према краљу, док су људи који седе у влади управо они који су земљу довели у стање пре проглашења диктатуре, па је немогуће очекивати да они добро управљају земљом. Као најбољи пример таквих људи наводи Николу Узуновића који је пре 6. јануара састављао или био у саставу шест влада, а после проглашења диктатуре је постављен за министра без портфеља и главног саветника при Председништву Министарског савета. Надао се да ће краљ увидети да ти људи не представљају никога и да ће дозволити промену режима. Када би се дозволили слободни

⁶⁶ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 26.

⁶⁷ М. Радојевић, *н. д.*, 90.

⁶⁸ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 26.

⁶⁹ Исто.

избори, нико не би био уз владину странку, јер постоји велико незадовољство међу народом, нарочито међу земљорадницима који се плаше да јавно иступају и потребни су им људи из њихове средине попут Чвркића који би их водили.⁷⁰

У наредном периоду незадовољство према шестојануарском режиму се ширило, а опозициона вођства су била све активнија, што је натерало власт да појача надзор и пажљивије прати кретање најистакнутијих опозиционих првака. Једна од техника којом су се власти служиле да би добиле информацију о плановима опозиције била је отварање писама и пошиљки адресиране на политичаре.⁷¹ Такав случај забележен је у драгачевском срезу 1933. године када је полиција у пошти у Гучи отворила писмо Савка Дуканца намењено Адаму Протићу у коме га обавештава да Љуба Давидовић неће доћи у Гучу на трећи дан Ускрса како је било договорено већ да мора остати у Београду због послова око блока. Приликом истог претреса пошиљки отворено је писмо Драгољуба Јовановића из Сремске Митровице за Средоја Бркића коме честита ускршње празнике и моли га да на вашару поздрави све присталице Савеза земљорадника из драгачевског среза које буде видео.⁷² У питању је исти вашар на коме је годину дана пре Милош Тупањанин изазвао инцидент, а на ком је овог пута изгледа био планиран говор Љубе Давидовића. Да би властима заварали траг, опозициони прваци су често адресирали писма на поверљиве људе својих присталица у унутрашњости. Тако је Урош Стајић из Савеза земљорадника писмо намењено Радивоју Гавриловићу из Гуче, некадашњем посланичком кандидату ове странке, адресирао на пекара Божицара Гавриловића.⁷³

Најважнији политички догађај за 1933. годину били су општински избори који су у Дринској бановини одржани 8. октобра.⁷⁴ Било је потребно да опозиционе странке дефинишу свој став према изборима и да одлуче како ће да делују с обзиром да партије званично нису могле учествовати. Став радикала био је да треба да се уложе сви напори како би добри радикали дошли на чело општине, а остављали су могућност да помогну

⁷⁰ Исто.

⁷¹ I. Dobrivojević, *n. d.*, 228.

⁷² МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 14.

⁷³ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 25.

⁷⁴ Б. Храбак, *н. д.*, 289.

остале опозиционе кандидате ако су „на месту“.⁷⁵ Земљорадници су одлучили да у општинама где су јаки наступају сами, а где слабије стоје да се ослоне на остале опозиционе странке.⁷⁶ С друге стране, циљ власти је био да у свакој општини кандидује што више листа ЈНС како би се добио привид изборне борбе. Највећи број кандидата били су бивши припадници опозиционих странака. Према извештају начелника љубићког среза управи Дринске бановине у 14 општина његовог среза биће 24 листе ЈНС које би све требало да забележе победу, а по његовој процени у 9 од 14 општина победиће листе чији је носилац бивши члан Радикалне странке. Где је председнички кандидат био бивши радикал, ту је кмет био бивши демократа и обрнуто са одбором састављеним од припадника свих политичких странака.⁷⁷ Оваква политика била је у духу препорука за организовање ЈНС на локалном нивоу. Наиме, требало је окупити што већи број људи без обзира на њихову ранију политичку припадност како би режим проширио своју друштвену основицу и ухватио корен у народу.

Управо је организовање нове режимске странке било најважније питање, али и највећи изазивач сукоба између утицајних људи у срезovima којима је било важно да баш они организују странку. Ти сукоби осетили су се и током кампање за општинске изборе, јер је свако настојао да кандидује свог човека и да му омогући победу. Тако начелник драгачевског среза оцењује да је разлог великог броја истакнутих листа ЈНС настао „под утицајем посланика г. Милутиновић Милинка и банског већника г. Протић Андрије који се политички доста размимоилазе због личног престижа у странци“.⁷⁸ Борба за оснивање одбора ЈНС нарочито се заострила у трнавском срезу крајем 1933. и почетком 1934. године. На једној страни био је срески начелник Радомир Чађевић, а на другој народни посланик Милан Поповић и председник чачанске општине Рашо Гавровић. Они су се међусобно оптуживали да спречавају организовање ЈНС, а Поповић и Гавровић су ширили причу да се Чађевић дружи са Антом Радојевићем и његовим пријатељима.⁷⁹ Поповић је чак у сарадњи са посланицима љубићког, драгачевског и моравичког среза подигао тужбу

⁷⁵ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 21.

⁷⁶ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 24.

⁷⁷ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 40.

⁷⁸ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 37.

⁷⁹ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 54.

против Чађевића плашећи се да ако овај организује странку он неће моћи поново да се кандидује за посланика и победи на наредним изборима.⁸⁰ Упркос свим оптужбама, Чађевићу је 29. децембра 1933. године пошло за руком да организује акциони одбор ЈНС. Његова групација је у кафани „Драгачево“ 3. јануара 1934. године одржала конференцију на којој је изабран привремен месни одбор ЈНС у Чачку. За председника је проглашен Светолик Станковић, бивши демократа, а за првог потпредседника Радојко Солујић, бивши радикал. На ову конференцију дошао је народни посланик Милан Поповић који је изјавио да не признаје ову организацију и да она не представља никога. Такође је замерио што Раша Гавровић као председник општине није присутан, међутим Светолик Станковић је тврдио да је Гавровићу упућен позив у писаној форми.⁸¹ Напослетку, ова групација је 14. јануара у хотелу „Крен“ одржала конференцију на којој је изабран стални одбор ЈНС у Чачку на челу са Светоликом Станковићем. Истог дана своју конференцију одржали су Поповић и Гавровић на којој су основали свој привремени одбор ЈНС и за председника изабрали Гавровића.⁸² Тиме се сукоб још више распламсао, што је изазвало интересовање окружног инспектора из Ужица, бана из Сарајева и министра унутрашњих послова из Београда. Они су настојали да помире две стране и да ова два одбора уједине. По оцени окружног инспектора коју је прихватио бан, за ову подвојеност крив је Чађевић који је покренуо иницијативу за организовање странке не консултујући Гавровића који је као председник општине и бански већник морао у ово бити укључен, па су тражили његов премештај.⁸³

Уместо до жељеног уједињења, у наставку године дошло је до утркивања два одбора ЈНС у намери да докажу своју легитимност. Предност је имао одбор око Станковића који је пре кренуо са организовањем и који је сакупио више чланова. Већ од краја фебруара Станковић са својим сарадницима креће са оснивањем ЈНС у општинама трнавског среза.⁸⁴ До краја марта странка је организована у готово свим селима. Последњи одбор формиран је 4. априла у Заблаћу, селу из ког је потицао народни посланик Милан

⁸⁰ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 58.

⁸¹ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 2.

⁸² МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 6.

⁸³ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 6, 11.

⁸⁴ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 15, 16, 19, 20, 22, 23, 24, 25.

Поповић и који је тамо имао највише присталица.⁸⁵ Он се појављивао на неколико оснивачких конференција као говорник који се противио организовању странке и сматрао је да с тим треба да се причека, док се Гавровић са својим присталицама појавио само на конференцији у Слатини где је организовао упадице и ометао говорнике.

У ово време у документима су забележене јасније назнаке окретања браће Чвркић ка власти. Средином 1934. године Михаило Чвркић је боравио у Гучи и у разговору са својим политичким пријатељима изнео сличне ставове као и његов брат на саслушању у полицији две године пре тога. Чвркић је изјавио да је присталица 6. јануара и да је одан краљу, али да је против одређених људи на руководећим функцијама, који по њему та места не заслужују и нису способни да воде државу. Као и Војко, и он је од ових људи нарочито истакао Николу Узуновића, али не због његове делатности пре 6. јануара, већ због најновијег корупционашког скандала у чијем је центру био министар саобраћаја Лазар Радивојевић, а којег је Узуновић узео под заштиту.⁸⁶ Нешто пре тога, у време борбе око организовања ЈНС у Чачку у контакту са среским начелником Чађевићем био је Војко Чвркић. Он је обавестио Чађевића да је био код министра правде Божицара Максимовића који га је саветовао „да остане у опозицији, али позитивној, да не иде у крајност“.⁸⁷

Упркос томе што се Чвркић надао да ће краљ схватити да је потребна промена људи на врху, краљ се до своје смрти није одлучио на такав корак. То је учинио тек кнез Павле који није имао никакву улогу у успостављању шестојануарског режима, па му је било много лакше да се отараси тих људи. Управо је кнез Павле у сарадњи са Богољубом Јевтићем оборио последњу владу Николе Узуновића и заувек са политичке сцене уклонио човека на кога су Чвркићи били толико огорчени.⁸⁸ Можда се у томе као и у променама режима које је начинио кнез Павле крије разлог преласка браће Чвркић на страну власти. Било како било, следећа вест коју имамо о Војку Чвркићу је његова кандидатура за народног посланика у љубићком срезу на листи председника владе Богољуба Јевтића на петомажским изборима 1935. године. Чвркић није био једини на кога су промене у

⁸⁵ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 29.

⁸⁶ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 42.

⁸⁷ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 54.

⁸⁸ Т. Stojkov, *n. d.*, 278 – 279.

државном врху утицале да промени партијске боје. Петог марта Радивоје Гавриловић, првак и присталица земљорадничке странке из Гуче коме је Урош Стајић две године пре тога упутио писмо о држању земљорадника на општинским изборима, одржао је конференцију у овој варошици на којој је позвао све присутне да на предстојећим изборима агитују за кандидате на листи Богољуба Јевтића, јер је садашња влада већ много корисног учинила за државу и народ.⁸⁹ Уз Богољуба Јевтића био је и бивши радикал Милисав Тајсић, који се истакао у инциденту на вашару у Гучи 1932. године. Он је као кандидат владајуће листе за драгачевски срез 31. марта одржао конференцију у селу Марковици и том приликом је изложио „програм Краљевске владе, као и своје лично мишљење, које је било у потпуној сагласности са смерницама Краљевске владе, као и постојећим законским прописима“.⁹⁰ Тајсић је са 1019 (12,68 %) гласова глатко изгубио од Милинка Милутиновића који је освојио 4408 (54,85 %) гласова и поново добио мандат народног посланика за драгачевски срез.⁹¹

У љубићком и трнавском срезу било је много више неизвесности. Главни противници Војка Чвркића, који је са 2645 (35,85 %) гласова изборио мандат народног посланика, биле су његове колеге са листе Богољуба Јевтића, Ђура Ђуровић (2057, 27,88 % гласова) и Светозар Лепосавић (1146, 15,33 % гласова). Кандидат Удружене опозиције, вођа Демократске странке Љуба Давидовић имао је 1111 (15,06 %) гласова.⁹² Највећа борба виђена је у трнавском срезу где су се на листи Богољуба Јевтића кандидовала председници оба локална одбора ЈНС у Чачку, Светолик Станковић и Раша Гавровић. То је био наставак њиховог сукоба из времена организовања ЈНС, а њихова кампања није била фокусирана на државне и локалне теме или на неки конкретан проблем у срезу, већ на дискредитовање противника. То се види из летка упућеног грађанима Атенице и Кулиноваца у коме се наводи све што је Гавровић учинио на штету мештана ових насеља.⁹³ Иако су ова места одлуком владе 1930. године припојена чачанској општини,

⁸⁹ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 22.

⁹⁰ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 35.

⁹¹ М. Секулић, „Резултати парламентарних избора у чачанском крају 1920 – 1938“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине*, 209.

⁹² *Време*, 6. 5. 1935, 3.

⁹³ МИАЧ, ДБ, К-8, бр. 169.

Гавровић се 1933. залагао да они уђу у састав јездинске општине. Гавровићу се замерало и то што је у Атеници и Кулиновцима од народног новца направио мост на коме је утиснуо своје име као и то што у општини и Фабрици хартије није запослио никога из ових места. Станковић није штедео ни кандидата Удружене опозиције, свештеника Момчила Поповића, „који као православни пастир помаже Мачека кога су се и његови католички свештеници одрекли“.⁹⁴ Ово је само једна у низу изјава која осликава сву безобзирност коју су власти показале према опозицији у овој кампањи. За Богољуба Јевтића је било изузетно важно да у нападу на српске опозиционе политичаре искористи то што је Мачек, односно Хрват, носилац опозиционе листе.⁹⁵ И поред тих жестоких напада од стране власти и фалсификовања изборних резултата, кандидати Удружене опозиције имали су запажен резултат, поменути Момчило Поповић из Демократске странке и Борисав Штавланин из Савеза земљорадника сакупили су 949 (16,33 %), односно 315 (5,45 %) гласова што је укупно 1264 (21,88 %) гласа.⁹⁶ Узрок нешто слабијег резултата кандидата земљорадника Штавланина било је „подметање“ његових партијских колега Симића и Поповића због чега су земљорадници гласали за кандидата демократа.⁹⁷ Ипак највећа борба на изборима у трнавском срезу водила се између владиних кандидата, Станковића који је са 2499 (43,26 %) гласова однео победу испред Гавровића који је сакупио 1999 (34,60 %) гласова.⁹⁸

Важна опозиција шестојануарској диктатури били су комунисти, који су се једини отворено супротставили новом режиму. Власти су помно пратиле активности комуниста и настојале су да њихову делатност спрече. Већ 26. јануара 1929. године власти су наредиле Општинском суду да поведе рачуна да комунисти не агитују у народу, а посебне мере у обезбеђивању државних институција и инфраструктуре Општински суд је требало да примени у време државних празника попут Дана уједињења када се очекивала највећа активност комуниста.⁹⁹ Делатност комуниста у Чачку је на почетку диктатуре била

⁹⁴ МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 43.

⁹⁵ Т. Stojkov, *n. d.*, 293.

⁹⁶ М. Исић, *н. д.*, 325.

⁹⁷ М. Радојевић, *н. д.*, 102.

⁹⁸ М. Исић, *н. д.*, 325.

⁹⁹ В. Малетковић, *н. д.* (1. део), 62 – 63.

усмерена на обезбеђивање партијских колега којима је претила опасност од полиције и на очување партијског кадра уопште. Временом партија је јачала што се везује за формирање месног комитета 1933. године. За секретара је изабран Илија Новаковић, а најистакнутији чланови били су Драгиша Мишовић и Александар Ћурчић. Велику важност комунисти су придавали раду са омладином с којом су долазили у контакт преко Спортског друштва Борац, културно-уметничког друштва Абрашевић, Књижнице и читаонице, али и чачанске гимназије. Били су присутни на свим важнијим локалним дешавањима попут прве фудбалске утакмице под рефлекторима где су нађени комунистички леци и штрајка против компаније А. Д. Јелица и високих цена по којима је ово предузеће дистрибуирало струју.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Исто, 65.

3. Чачак у време владе Милана Стојадиновића (1935 – 1939)

Победа Богољуба Јевтића на петемајским изборима на први поглед делује веома убедљиво. Међутим, напетост између владе и опозиције изазвана оштрином владиног напада на опозицију у току изборне борбе била је изузетно велика. Због тога је кнез Павле одлучио да је најбољи излаз из ове ситуације промена владе. Да би се ситуација смирила нова влада је морала бити састављена од личности које нису учествовале на изборима. То су били припадници Радикалне и Словенске људске странке, којима се прикључила ЈМО која је изашла из Удружене опозиције. Кнез Павле је подршку у оквиру владе нашао код министра финансија Милана Стојадиновића који је убрзо постао председник нове владе. Ове промене су се одразиле и на прилике у Чачку. Кандидатуру Светолика Станковића, победника на изборима у трнавском срезу, подржао је Милан Стојадиновић, док је његов противник Раша Гавровић био близак бившем председнику владе Јевтићу преко Илије Михаиловића, таста његовог брата Драгослава.¹⁰¹ Ове околности су помогле Станковићу да дође на власт. Решењем бана Дринске бановине од 15. новембра 1935. смењена је дотадашња градска управа на челу са Радославом Рашом Гавровићем, а 23. новембра је постављена нова градска власт под председништвом Радојка Солујића, политичког пријатеља Светолика Станковића.¹⁰²

Пошто је одбацио ЈНС, Стојадиновић је морао да формира своју странку како би осигурао власт. Међутим, ни организовање нове владајуће партије ЈРЗ није протекло без проблема. Стојадиновић је у овом послу наишао на отпор радикала око Главног одбора који су сматрали да странку треба да организују само радикали. С друге стране, Стојадиновић је био спреман да прихвати било кога ко је желео да подржи владу и због тога је упоредо са радикалима упућивао позиве за оснивање странке са својим потписом.¹⁰³ Као последица тога у Чачку су се јавиле две фракције које су претендовале да оснују локални одбор ЈРЗ. На оснивачком скупу ЈРЗ у Чачку 21. септембра 1935. учествовали су Анта Радојевић и Војко Чвркић, а за председника је изабран Јован Николић. Два дана касније Светолик Станковић је одржао свој оснивачки скуп тврдећи да

¹⁰¹ М. Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, ЗРНС XXVII, Чачак 1997, 326.

¹⁰² Г. Давидовић, Л. Павловић, *н. д.*, 320.

¹⁰³ М. М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970, 320.

је од Милана Стојадиновића добио овлашћење да оснује месну организацију ЈРЗ у Чачку.¹⁰⁴ Радикали око Главног одбора били су незадовољни избором Стојадиновића за председника владе сматрајући да у њиховим редовима постоје старији чланови који су заслужили то место. Надали су се да ће опструкцијом организовања ЈРЗ изнудити оставку владе Милана Стојадиновића. Међутим, захваљујући подршци кнеза Павла, Антона Корошеца и Мехмеда Спахе Стојадиновић је остао на власти, па су радикалски министри Бобић и Комненовић поднели оставке, а радикали око Главног одбора пришли Удруженој опозицији.¹⁰⁵ У Чачку је одлучујућу улогу у организовању ЈРЗ имао Војко Чвркић који је подржао постављање градске управе Радојка Солујића и крајем године пришао Станковићевом огранку ЈРЗ, док је Анта Радојевић остао веран Главном одбору и заједно са својим присталицама прешао у опозицију.¹⁰⁶

Почетком 1936. године депутација среза трнавског и града Чачка са представницима околних срезова посетила је председника владе Милана Стојадиновића у Београду. Главни циљ њихове посете била је изградња пруге нормалног колосека Чачак – Краљево, која је у другој половини тридесетих био најважнији пројекат за овај крај. Чланови депутације су се трудили да заинтересују Стојадиновића да се заузме за изградњу ове пруге, а било је речи и о политичкој ситуацији у чачанском крају. Она је оцењена као повољна, односно у владајућу странку је приступило доста припадника старих странака, а они који то нису учинили окарактерисани су као „акробате који немају пред собом интересе државне, интересе целине, већ само личне интересе“.¹⁰⁷ Депутација је упутила позив Стојадиновићу да посети Чачак на шта се он одазвао већ у лето исте године, тачније 16. и 17. јула. Угостили су га највиши чачански званичници Светолик Станковић и Радојко Солујић са својим сарадницима, а најважнији циљ његове посете било је разгледање терена за изградњу пруге нормалног колосека Чачак – Краљево. Том приликом обећао је да ће се са изградњом пруге кренути у најбржем могућем року. Стојадиновић је такође посетио Војно-технички завод у Чачку, што сведочи о важности војне индустрије

¹⁰⁴ Г. Давидовић, Л. Павловић, *н. д.*, 319.

¹⁰⁵ М. М. Stojadinović, *н. д.*, 321.

¹⁰⁶ М. Тимотијевић, „Општинска власт“, 327.

¹⁰⁷ *Чачански преглед*, 26. 2. 1936, 1.

за државу која се може повезати са успоном који је ова фабрика забележила у овом периоду.¹⁰⁸

Најважнији политички догађај 1936. године за владајућу странку били су општински избори. Милан Стојадиновић је очекивао да ће Срби указати поверење његовој влади и дати јој мандат за преговоре са Мачеком. Избори су спроведени од септембра до децембра, а у Дринској бановини одржани су 8. новембра.¹⁰⁹ Резултати су били слабији од очекиваних. У љубићком срезу ЈРЗ је победила само у 6 од 14 општина и освојила 4414 (57,76%) гласова. У трнавском срезу кандидати ЈРЗ победили су у 5 од 8 општина освојивши 2151 (52,26%) гласова.¹¹⁰ Ово су покушали да искористе опозициони посланици у Народној скупштини, подсећајући Војка Чвркића да ЈРЗ није добила већину у љубићком срезу, који је био познат као кула Љубе Давидовића.¹¹¹ Ипак, то није могло да поремети позиције владајуће странке, која је и после општинских избора остала најдоминантнија политичка партија у чачанском крају.

Удружена опозиција је овим изборима придавала мањи значај. То је делом учињено да би се Милану Стојадиновићу оспорило право да на овим изборима стиче легитимитет.¹¹² Њено деловање било је олакшано либералном применом политичких закона, али отежано нередовним састанцима главних одбора, разбијеношћу партијских организација, прекинутим везама између централе и локалних огранака, недисциплином чланства. Такве околности биле су погодне за масовни прелазак у владајућу странку. Најпознатији такав случај из чачанског краја био је већ поменути случај Војка Чвркића. Ако се имају у виду претходно наведени документи који доносе податке о ставу браће Чвркић према актуелној политичкој ситуацији, онда њихов прилазак владајућој странци није изненађујући. Они нису били огорчени противници шестојануарског режима, већ су били спремни на компромис са властима уколико би се извршиле одређене промене режима, а то је учињено после смрти краља Александра и доласка Намесништва на челу са кнезом Павлом на власт. Податак који је наведен у мемоарској литератури, да је Михаило

¹⁰⁸ *Политика*, 18. 7. 1936, 9; *Правда*, 18. 7. 1936, 10; *Време*, 17. 7. и 18. 7. 1936, 4.

¹⁰⁹ М. Радојевић, *н. д.*, 64 - 65.

¹¹⁰ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 175.

¹¹¹ Б. Храбак, *н. д.*, 295.

¹¹² М. Радојевић, *н. д.*, 64.

Чвркић добио концесију над Овчар Бањом на 40 година у замену за Војкову кандидатуру на изборима,¹¹³ делује као „шлаг на торти“ који их је учврстио у њиховим дотадашњим размишљањима, а не као прекретница после које су они одједном одлучили да пређу у владајућу странку. У овој литератури такође сазнајемо да је Љуба Давидовић био запрепашћен овим сазнањем и да је велике наде полагао у браћу Чвркиће. То је врло могуће тим пре што је углавном захваљујући њиховим активностима љубићки срез на изборима 1931. забележио излазност од свега 30,7 %, па се Давидовић кандидовао у том срезу сматрајући га за опозициони и рачунајући на помоћ Војка Чвркића. Међутим, Чвркић се кандидовао на листи Богољуба Јевтића и однео победу над Давидовићем, па му се неправедно приписује издаја страначког шефа, јер се сматрало да је Чвркић припадао Демократској странци.¹¹⁴

Много значајнија за опозицију била је наредна, 1937. година. Странке УО испољиле су активност већ током лета када је Демократска странка објавила своју Резолуцију, у којој се изјаснила о својим основним политичким поставкама. Даље усаглашавање УО прекинуто је конкордатском кризом, која се осетила и у чачанском крају. Црквеној служби и парастосу патријарху Варнави 22. августа присуствовало је око 1200 људи, међу њима и много опозиционих политичара. На збору који је уследио демократа Драгољуб Павловић је у свом говору провоцирао симпатизере ЈРЗ што је довело до туче. Збор је прекинут, али се сукоб наставио на улицама док су се људи разилазили.¹¹⁵

Овај инцидент власт је схватила веома озбиљно, па је предузела одговарајуће мере за смиривање ситуације. Крајем августа бан Дринске бановине обишао је неколико места у западној Србији, међу њима и Чачак, држећи конференције на којима је народу објашњавао шта је Конкордат, које су његове одредбе и шта оне значе. То је чинио упоређивањем прописа Конкордата са прописима Устава СПЦ и Муслиманске верске заједнице. На основу реакција слушалаца и њихових питања бан је закључио да је народ

¹¹³ I. Ribar, *Politički zapisi II*, Beograd 1949, 179 – 180; D. Smiljanić, *Sećanje na jednu diktaturu*, Beograd 1960, 98 – 100.

¹¹⁴ I. Ribar, *n. d.*, 180; М. Радојевић, *н. д.*, 100.

¹¹⁵ Г. Давидовић, Л. Павловић, *н. д.*, 325.

схватио да је Конкордат „вештачки створено питање“ и да је опозиција „изгубивши сваку наду да другим средствима дође до власти злоупотребила баш цркву, послуживши се њоме као оруђем за своје интригантске циљеве“.¹¹⁶

Дуготрајни преговори УО и СДК резултирали су Споразумом у Фаркашићу 8. октобра 1937. године. У намери да својим присталицама објасне шта су постигли и шта Споразум предвиђа, лидери Удружене опозиције одржали су зборове у многим местима у Србији. Велика конференција УО одржана је у Чачку 24. октобра. На њој су учествовали Милан Грол, Драгомир Иконић, Милош Тупањанин, Душан Богдановић, Добра Лазаревић, Светислав Живковић и Димитрије Чечевић. Било је присутно око 150 демократа, земљорадника и радикала као и једна мала група комуниста на челу са Драгишом Мишовићем и Александром Ћурчићем. Поједини чланови опозиције отворено су изразили своје незадовољство због присуства комуниста скупу.¹¹⁷ Још један скуп у Чачку УО је организовала 4. новембра. Говорили су Миша Трифуновић, Анта Радојевић и Драгомир Иконић. Трифуновић је током највећег дела свог говора критиковао Конкордат, који угрожава јединство Југославије, јер га не подржава Мачек, па се тиме ствара још већи јаз између Срба и Хрвата. Радојевић је критиковао шестојануарску диктатуру и нарочито режим Богољуба Јевтића, јер је у то време донет „злогласни“ Конкордат. Подсетио је присутне колико су Никола Пашић и Радикална странка задужили Југославију. Иконић се фокусирао на недавно склопљени Споразум, објашњавајући да Хрвати Југославију сматрају својом државом. Осврнуо се и на говор кнеза Павла у Скопљу где је поручио да Југославија не треба да се боји напада споља, већ непријатеља унутра. Иконић је схватио да се то односи на УО, па је изјавио да је то немогуће јер је УО „из народа и за народ“. Главни циљ УО је да омогући народу да управља својом судбином, а то се може постићи једино успостављањем демократског режима.¹¹⁸ Реакција власти није изостала. Ужи одбор ЈРЗ у Чачку одржао је 9. новембра збор на коме је рад УО осуђен као штетан за државу и њене интересе.¹¹⁹

¹¹⁶ Архив Југославије, збирка Милана Стојадиновића, ф. 48, бр. 373.

¹¹⁷ Г. Давидовић, Л. Павловић, *н. д.*, 326; М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 176.

¹¹⁸ АЈ, 37, ф. 48, бр. 399 – 400.

¹¹⁹ Г. Давидовић, Л. Павловић, *н. д.*, 326.

Године 1938. нарочито активни били су политичари ЈРЗ Војко Чвркић и Светолик Станковић. Они су у својим јавним наступима најчешће говорили о плодној раду краљевске владе на сређивању унутрашње и спољне политике, нарочито истичући личност и заслуге њеног председника Милана Стојадиновића. За Удружену опозицију су говорили да не зна шта хоће и да нема свој програм, а њен рад су оцењивали као штетан по државне интересе.¹²⁰ Они су умели да на своје зборове доводе људе који су из старих претшестојануарских странака прешли у ЈРЗ да са присутнима поделе своје искуство не би ли и они кренули њиховим путем. Тако је Чвркићев човек изјавио да признаје огроман успех данашње владе, која је највише створила добра народу од ослобођења до данас,¹²¹ а Станковићев да Милан Стојадиновић, „наш Чачанин“, води паметну политику која је нарочито добра за сељаке.¹²²

Активности Удружене опозиције су, из објективних разлога, биле мање интензивне. Чланови и присталице опозиционих партија окупили су се у фебруару на „Пашићевим вечерима“, а неки од њих су учествовали и на скупу на ком се захтевала смена градског руководства.¹²³ Нешто више у организовању опозиције у Чачку покушао је да уради Драгомир Иконић, који је у два наврата хтео да окупи представнике свих опозиционих странака на једном збору, али му то није успело због неслоге међу њима. Тако је други покушај организовања збора пропао јер се демократи нису сложили са предлогом Драгише Мишовића да један од говорника буде Драгољуб Јовановић.¹²⁴ Сукоб између Д. Јовановића и демократа датира још од великог крагујевачког збора 1935. године. Иако је првобитно било планирано да на збору говоре само шефови странака, под притиском дела учесника један од говорника био је Д. Јовановић, чиме су многи чланови Демократске странке били незадовољни.¹²⁵

¹²⁰ МИАЧ, ДБ, К-4, бр. 8, 15, 25, 33.

¹²¹ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка*, књ. 1, 1938 – 1941, Чачак – Краљево 2006, 28.

¹²² МИАЧ, ДБ, К-4, бр. 20.

¹²³ МИАЧ, ДБ, К-4, бр. 10; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 22 – 23.

¹²⁴ МИАЧ, ДБ, К-4, бр. 42.

¹²⁵ М. Радојевић, *н. д.*, 106.

Активности владајуће странке достигле су врхунац крајем године када је почела изборна кампања. Кампања ЈРЗ испланирана је до најситнијих детаља, а Стојадиновић се постарао да обезбеди гласове чиновника и велику пажњу је поклањао пропаганди. Издат је низ брошура које говоре о резултатима рада владе, а у пропагандне сврхе је доста коришћен и радио.¹²⁶ Његова примена дошла је до изражаја и у Чачку када је Светолик Станковић обавестио своје партијске колеге да ће 16. октобра бити постављени радио-апарати на свим прометним местима у граду ради преноса говора Милана Стојадиновића са збора у Београду.¹²⁷ Кампању је обележило распламсавање сукоба између Чвркића и Станковића који је почео још од организовања ЈРЗ у Чачку. Чвркић је решио да постане најутицајнији политичар у чачанском крају, па је свог човека кандидовао на изборима у намери да сруши Станковића. Радило се о Миодрагу Васићу, који је непосредно пре тога прешао из Радикалне странке у ЈРЗ. Он је добио пуну подршку од Чвркића који је присуствовао његовим зборовима, а једну своју конференцију је држао у Васићевом стану.¹²⁸ Васићева кандидатура је потпомогнута и оснивањем партијског листа „Нова зора“ који је пратио све његове активности.¹²⁹ Баш као у претходном периоду, и у време кампање владини посланички кандидати говорили су о успесима краљевске владе и њеног председника Милана Стојадиновића и о штетности Споразума Удружене опозиције и њене погубне делатности уопште.¹³⁰

Као што је био случај у целој земљи, и у чачанском крају су странке Удружене опозиције водиле засебну кампању. Један од ретких заједничких зборова УО био је збор у Заблаћу 30. октобра када су проглашени посланички кандидати за трнавски срез Демократске и Земљорадничке странке и њихови заменици.¹³¹ Највећи заједнички збор током ове кампање УО је одржала 4. децембра на чачанској пијаци. На збору су

¹²⁶ Б. Симић, *н. д.*, 249, 276.

¹²⁷ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 34 – 35.

¹²⁸ *Нова зора*, 1. 12. 1938, 2.

¹²⁹ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 183.

¹³⁰ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 34 – 35, 41.

¹³¹ За Демократску странку то су Момчило Поповић, свештеник из Бањице, и заменик Илија Павловић, а за Савез земљорадника Будимир Живковић, земљорадник из Тржаве, и заменик Ђорђе Ђока Поповић, адвокат из Чачка (*Политика*, 31. 10. 1938, 6).

учествовали представници радикала, демократа, земљорадника и група Драгише Мишовића и Живка Топаловића из трнавског и љубићког среза. Од београдских политичара говорили су Савко Дуканац из Демократске странке и Светозар Марјановић из Савеза земљорадника.¹³² Слично окупљање опозиције организовано је у љубићком срезу, у селу Мојсињу 5. децембра. Учествовали су представници демократа и Савеза земљорадника, политичке групе Живка Топаловића и ЈНС. На овом збору инцидент је изазвао посланички кандидат Савеза земљорадника Витомир Вукосављевић који је оптужио председника владе да је земљу продао Немцима и Италијанима, а да је Мађарима обећао део територије назвавши га велеиздајником и злочинцем. Полицијске власти су га пустиле да заврши говор, али су му забраниле да говори на наредним конференцијама.¹³³

Од истакнутих опозиционих политичара највише извора у току ове кампање имамо о Анти Радојевићу. Он је изабран за заменика посланичког кандидата из редова радикала у трнавском срезу и, иако је био посланички кандидат у свом моравичком срезу, то га није спречавало да буде активан и на подручју Чачка. Као и остали радикали, он је говорио о историји Радикалне странке и њеној улози у развоју и просперитету заједничке државе, нарочито о заслугама њеног некадашњег председника Николе Пашића. Оспоравао је Стојадиновићу да се прогласи наследником Пашића, а критиковао је привредну, унутрашњу и спољну политику владе, нарочито питања земљорадничких дугова и конкордата као и напуштање старих савеза, поготово Мале Антанте.¹³⁴ Код демократа није забележена велика активност нити је ова странка на локалном нивоу имала истакнутог појединца, док се у Савезу земљорадника у овој кампањи својим смелим изјавама истицао Ђорђе Поповић. И ове странке су имале исте замерке на рад владе као и радикали.¹³⁵ Сви ови опозициони политичари бавили су се и локалним питањима, углавном критикујући рад Светолика Станковића. Демократи су га као свог бившег члана називали издајником, док су радикали и земљорадници истицали да је Станковић спроводио страначко

¹³² *Нова зора*, 11. 12. 1938, 3.

¹³³ МИАЧ, ДБ, К-4, бр. 154.

¹³⁴ МИАЧ, ДБ, К-4, бр. 123, 128, 135, 136, 137, 150.

¹³⁵ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 50 - 51.

запошљавање на изградњи пруге Чачак – Краљево. Радикали су чак говорили да за пругу није заслужан Светолик Станковић већ Анта Радојевић као бивши министар саобраћаја.¹³⁶

КПЈ у Чачку у овом периоду све више развија своју активност. Главна линија њихове политике било је образовање Народног фронта, заједничког отпора свих демократских снага против нарастајуће опасности од фашизма. Зато су на сваки начин покушавали да се прикључе Удруженој опозицији и остваре сарадњу са њеним странкама. У том циљу су заједно са земљорадником Ђорђем Ђоком Поповићем покренули су „Чачанске новине“ (1937), а присуствовали су свим важнијим зборовима Удружене опозиције у чачанском крају.¹³⁷ Тако је Александар Ћурчић 1938. године присуствовао збору на коме је опозиција критиковала рад градског поглаварства и одржао говор иако није био пријављен.¹³⁸ Сарађивао је и са Живком Топаловићем са којим је 26. јуна исте године организовао раднички збор у Чачку. Том приликом се разговарало о положају радничке класе у свету и у Југославији, о споразуму УО и СДК и о односима Срба и Хрвата уопште. Блок Народног споразума добио је подршку од организатора збора, иако нису позвани да учествују у његовом склапању и иако су неке његове одредбе нејасне.¹³⁹ Комунисти су иначе били наклоњени сарадњи са Хрватима и често су хвалили Мачека. Називали су га „правим народним борцем Хрвата“ који захтева „да се у народу заведе правда, која ће бити иста за сељака и за радника, а не да се води банкарска политика и политика богатих људи“.¹⁴⁰ На изборима 1938. комунисти су планирали да легализују своје активности у оквиру Странке радног народа и да се вежу за листу Удружене опозиције. На збору у Чачку 30. октобра истакли су Драгишу Мишовића за свог кандидата. Међутим, челници УО одбили су Мишовићеву кандидатуру. Више делегација је одлазило у Београд на састанке са Мишом Трифуновићем, Миланом Гролом и Јованом Јовановићем, али одлука је остала непромењена. Због ригорозних политичких закона и илегалности комунисти нису били у стању да истакну самосталну листу.¹⁴¹ Једино што им

¹³⁶ МИАЧ, ДБ, К-4, бр. 113, 123, 128, 137, 150.

¹³⁷ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 173.

¹³⁸ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 23.

¹³⁹ МИАЧ, ДБ, К-4, бр. 70.

¹⁴⁰ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 40, 46.

¹⁴¹ Д. Јањић, Д. Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић*, Чачак 1979, 65 – 66.

је преостало било је да позову своје присталице да се одреде за неку од опозиционих листа које су већ истакнуте у срезу.¹⁴² Ова одлука Удружене опозиције може се објаснити њеним нејединственим ставом према комунистима.

Године 1935. у Југославији се појављује нова политичка организација – ЈНП Збор. У Чачку овај покрет до почетка Другог светског рата није имао велики значај. Чачански збораши деловали су повремено, са веома дугим периодима неактивности. У почетку су били веома амбициозни – иако су имали свега три члана, успели су да истакну кандидатуру за петوماјске изборе и покрену свој лист „Нова Југославија“.¹⁴³ На изборима су, међутим, доживели дебакл. На лето су организовали предавање Димитрија Љотића у сали хотела „Српски краљ“. То је било прво представљање вође Збора у Чачку.¹⁴⁴ Наредне године, 14. јуна, збораши су одржали још једно предавање о циљевима свог покрета на коме су говорили Данило Грегорић и Јездимир Тошић. Ни овај скуп није довео до јачања позиција Збора у Чачку. Тако је њихова наредна активност уследила тек током поменутих конкордатских демонстрација 22. августа 1937. године. Управо су чланови Збора, свештеници Милан Туцаковић и Алекса Тодоровић, били председавајући скупа одржаног после парастоса патријарху Варнави.¹⁴⁵ Годину дана касније, 21. августа 1938., на конференцији „Збора“ у Прељини говорио је Љотић, а међу присутнима су били и комунисти. Они су обасули Љотића јајима, патлиџанима и каменицама. У пуцњави која је уследила рањена су два лица. Збор је прекинут интервенцијом жандармерије, а Љотић је у изјави београдским медијима оптужио владу Милана Стојадиновића да је знала за припрему овог напада и да је он извршен уз њено одобрење.¹⁴⁶

Резултати избора 1938. године били су очекивани. Мандати народних посланика поново су припали Војку Чвркићу у љубићком и Светолику Станковићу у трнавском срезу. Чвркић је до победе дошао прилично убедљиво, сакупивши 4912 (61,55 %)

¹⁴² Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 49.

¹⁴³ Г. Давидовић, „Југословенски народни покрет „ЗБОР“ у чачанском крају 1935 – 1945. године“, ЗРNM XXX, Чачак 2000, 149 – 150.

¹⁴⁴ Исто, 152.

¹⁴⁵ Исто, 153.

¹⁴⁶ Исто, 154.

гласова.¹⁴⁷ Ово му је пошло за руком захваљујући разним погодностима које му је пружао министарски положај и припадност владајућој странци. Једини његов озбиљнији ривал био је председник љубићке општине Витомир Вукосављевић који је на овим изборима освојио 1566 (19,12 %) гласова. Њему је Чвркић понудио било који положај у замену за прелазак у ЈРЗ. Пошто није желео да мења странку, Вукосављевић је испровоцирао Чвркића тражећи место амбасадора у Совјетском Савезу.¹⁴⁸ Светолик Станковић је до свог мандата дошао много теже. Имао је против себе Миодрага Васића коме је пуну подршку пружао Чвркић, а такође под Чвркићевим утицајем напуштали су га многи чиновници. На крају је успео да сакупи 1967 (31,58 %) гласова што је било довољно за победу над Васићевих 1725 (27,69 %) гласова.¹⁴⁹ Удружена опозиција у трнавском срезу није искористила сукобе кандидата ЈРЗ, па је тако збир гласова њених кандидата био већи од броја гласова који је донео победу Светолику Станковићу. У редовима опозиције највише се истакао демократа Момчило Поповић са 1505 (24,16 %) гласова, а учествовали су и радикал Радован Ерић (450, 7,22 % гласова), земљорадник Будимир Живковић (366, 5,88 % гласова) и Раша Гавровић испред ЈНС (190, 3,05 % гласова).¹⁵⁰ Кандидати са изборне листе ЈНП Збора забележили су слабе резултате.

¹⁴⁷ М. Босић, „Избори за народне посланике 11. децембра 1938. године у ужичком и чачанском крају“, Ужички зборник IV, Ужице 1975, 231.

¹⁴⁸ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 182.

¹⁴⁹ М. Секулић, *н. д.*, 213.

¹⁵⁰ Исто.

4. Чачак пред почетак Другог светског рата (1939 – 1941)

Важне промене на политичкој сцени Југославије догодиле су се 1939. године. Почетком фебруара смењен је Милан Стојадиновић, а нову владу је формирао Драгиша Цветковић. Војко Чвркић кога је Стојадиновић после децембарских избора сменио са положаја министра пошта, телеграфа и телефона, сада је постављен за министра без портфеља. Истог месеца је Миодраг Васић послао молбу у Сарајево за смену општинске управе у Чачку, односно Станковића и Солујића који су остали уз Стојадиновића. Они су из општинске службе отпустили све који су на изборима гласали за Васића што је овај у својој молби навео као разлог за њихову смену. Његов предлог је одбијен.¹⁵¹ Међутим, развој ситуације у наредним месецима ишао је на руку Васићу. Стојадиновић је све више губио позиције да би 9. јуна званично био искључен из ЈРЗ. Стојадиновића су подржали Светолик Станковић и Радојко Солујић, па је већ 19. јуна Солујић уклоњен са места председника општине, а на чело нове општинске управе дошао је Миодраг Васић.¹⁵²

Још једна велика промена десила се крајем августа када су преговори председника владе Цветковића и вође ХСС Мачека око решавања хрватског питања резултирали Споразумом Цветковић-Мачек. Формирана је нова влада у којој више није било места за Војка Чвркића што њега није спречило да и даље остане политички активан као најзначајнији представник владајуће странке у чачанском крају. Он је 10. септембра заједно са Миодрагом Васићем свечано отворио споменик Веселину Милекићу у градском парку што је био први споменик у граду посвећен некој личности из града. Хвалио је споразум са Хрватима тврдећи да је Југославија нашла свој пут.¹⁵³

Споразум Цветковић-Мачек нарочито је утицао на деловање и активности земљорадника који су први пут након оснивања странке ушли у састав владе. Пре тога су у јуну одржали збор који се непланирано претворио у комеморативни скуп посвећен тек преминулом вођи ове странке Јовану М. Јовановићу Пижону. Осим чачанских земљорадника Ђорђа Поповића и Борисава Штављанина, на овом збору су учествовали прваци Савеза земљорадника из Београда, Босне, пожешког и жичког среза, али и нови

¹⁵¹ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 191; М. Тимотијевић, „Општинска власт“, 329.

¹⁵² Г. Давидовић, Л. Павловић, *н. д.*, 332.

¹⁵³ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 193, 198.

председник странке Милан Гавриловић. Том приликом је рекао да споразум са Хрватима треба донети у Народној скупштини од стране народних представника изабраних на слободним изборима, а не на начин на који влада то покушава.¹⁵⁴ То им није сметало да после 26. августа подржавају Споразум и да још више хвале Мачека преносећи аманет Јована Јовановића који је говорио: „Са Мачеком свугде, без Мачека нигде“.¹⁵⁵ Наглашавали су класни карактер своје странке позивајући све земљораднике да приступе земљорадничком покрету, јер једино на тај начин земљорадници могу остварити своје идеје и створити основе за економски и културни живот. Сељацима су објашњавали нову уредбу о трошарини на вино и ракију истичући да она није на штету сељака и да ће се њене одредбе поправити у њихову корист, а тежили су да се земљораднички покрет прошири на српски део државе „с обзиром да је земљораднички покрет ухватио дубок корен у хрватском делу наше државе“.¹⁵⁶

Демократе су, с друге стране, били најжешћи критичари Споразума. Највише су замерали издвајање решавања хрватског питања из целовитог преуређења државе и захтевали су што хитније формирање српске јединице.¹⁵⁷ У циљу окупљања Срба око ових основних захтева демократе су почели да реорганизују и учвршћују организацију своје странке у унутрашњости Србије. Управо је то био главни разлог одржавања збора у Чачку 22. новембра. Пошто демократе нису имале истакнутог првака из својих редова у чачанском крају, главни говорници на овом збору били су представници странке из Београда који су на неки начин били повезани са овим крајем, а то су Манојло Сокић, Савко Дуканац и Ђура Ђуровић. Најкарактеристичнији део њихових говора односио се на грешке које су радикали током своје дуге владавине у различитим режимима и под другим страначким именима правили у односима између Срба и Хрвата. Сокић је истакао да су Марков протокол радикали склопили под утицајем демократа и захваљујући том договору Хрвати су једно време били у скупштини „да би их радикали затим поубијали и отерали отуда.“ Тада је успостављена шестојануарска диктатура, „која не престаје до данас“, а народ је изгубио политичке слободе и „све је ишло наопачке“. Потом су радикали поново

¹⁵⁴ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 75 – 76.

¹⁵⁵ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 191.

¹⁵⁶ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 102 – 103.

¹⁵⁷ М. Радојевић, *н. д.*, 192 – 194.

дошли на власт, премда под „другим фирмама“, прво као ЈНС, а потом као ЈРЗ и све ове власти су биле против споразума са Хрватима, док је Демократска странка стално улагала напоре да се ово важно питање реши, па је заједно са осталим странкама из Удружене опозиције 1937. склопила споразум са Хрватима, који се „у многоме разликује од садањег закљученог са радикалима“. Због тога су, како каже Сокић, радикали то користили против демократа и називали их издајницама, нарочито у време децембарских избора 1938. године када им је то била главна изборна парола. Све грешке које су радикали правили, по оцени Сокића, потичу од њихове неискрености у вези постизања споразума са Хрватима. Једино су се демократи искрено и доследно залагали за споразум, а Љуба Давидовић је био „једини од српских политичара који је свуда па и на меродавним местима био искрен и тврдио да наша држава може имати прогреса и постићи свој циљ само у споразуму са Хрватима и демократском уређењу земље“. О самом Споразуму демократи су изнели негативне оцене. Сокић је рекао да тај уговор више личи на неспоразум него на споразум, а Ђуровић да Споразум „није приказао онакве резултате како је народ а нарочито српски део народа очекивао, јер док се у Хрватској обећана слобода одиста и спроводи, дотле код нас остало је све по старом“. Слободе о којима је реч су, пре свега, политичке слободе и слобода штампе. Да влада жели да омогући грађанима политичке слободе, прво што би урадила је доношење новог изборног закона који би прописао тајно гласање. Уместо тога влада је распустила Скупштину и Сенат под изговором да нису представници народне воље, да би затим поново изабрали Сенат без обзира на народно расположење и вољу, каже Сокић. О слободи штампе говорио је Ђуровић, који се осврнуо на забрану другог броја „Српског гласа“, листа Српског културног клуба, с којим је Демократска странка у ово време тесно сарађивала. Ђуровић тврди да је забрана уследила након што је „Српски глас“ пренео делове текстова из хрватских листова који говоре о хрватским претензијама на српски простор. Док Хрвати уживају све слободе, Србима је то ускраћено, чак не могу ни да имају своје име, „мада нема Србина који није својом крвљу затопио ову земљу, док Хрвати као што видимо, не само што су задржали свој назив него су и бановину тако назвали“. Због овакве ситуације у којој се нашао српски народ говорници су позвали све демократе и Србе на окуп, не против Хрвата, него за јединство и слободу.¹⁵⁸ На наредном збору који су одржали 1. фебруара 1940. године демократе су се изјаснили против нове

¹⁵⁸ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 87 – 89.

изборне и финансијске уредбе и поново су критиковали Споразум због тога што иде на штету Срба и што такав споразум није народни, већ владин споразум. Унутрашњу ситуацију су окарактерисали као прикупљање свих српских снага и позивају све „да пораде на томе да се Срби сложе у Демократској странци која је остала увек иста, која у себи има све оно што је поштено и која има свог поштеног вођу, чије поштење признају и непријатељи Демократске странке“.¹⁵⁹

Радикали такође нису подржали Споразум, али због унутрашњих страначких проблема и кризе у организацији странке која је од стварања Југославије доста ослабила, оштрица њихове критике била је слабија у односу на демократе.¹⁶⁰ О Споразуму и питању обнове јединствене Народне радикалне странке на збору у Чачку децембра 1939. говорио је Анта Радојевић. Он је позвао све радикале „да се заједно и сложено збију под једну заставу и то радикалску која се и некад вила над свим радикалима“ без обзира да ли су у неком тренутку пришли режиму. Што се тиче Споразума, Радојевић је подсетио присутне да је споразум са представницима Хрвата потписала Удружена опозиција још 1937. године и да је тај споразум много бољи од овог садашњег, јер би више користио и Србима и Хрватима. Као и увек, Радојевић је и сада изнео све заслуге Николе Пашића за развој Радикалне странке и државе још од времена борбе против династије Обреновића.¹⁶¹ Почетком 1940. у прогласу Акционог одбора Радикалне странке у Чачку поново су истакнуте ове заслуге као и позив свим радикалима на окуп без обзира на ранију политичку прошлост. Сва кривица за кризу у држави приписана је шестојануарском режиму који је укинуо парламентарну владавину и онемогућио народу да управља државом. Нарочито су били поносни на златно доба Краљевине Србије у време Петра I, а под управом Радикалне странке која је „стварајући од запуштене кнежевине Обреновића слободоумно и културно друштво у модерној држави привукла пажњу свих народа у Европи.“ Закључак овог прогласа је да би овакав просперитет државе био могућ једино

¹⁵⁹ Исто, 117.

¹⁶⁰ М. Радојевић, *н. д.*, 197 – 198.

¹⁶¹ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 95 – 96.

ако би се поново обновила Радикална странка, па су сви радикали позвани да се врате под окриље Главног одбора.¹⁶²

Са приближавањем рата комунисти су постајали све активнији. Најважнији догађај за њих била је смрт Драгише Мишовића јануара 1939. године, за коју је власт тврдила да је несрећни случај, а комунисти планирано убиство. На његовој сахрани у Чачку је, по неким подацима, било 15 000 људи,¹⁶³ док извештај полиције говори да је сахрани присуствовало 1500 људи, пет свештеника, један вод војске и седам официра.¹⁶⁴ Све је почело 19. јануара дочеком Мишовићевог тела у Љубићу и преносом ковчега до ординације у којој је радио. Овај догађај је пропратио велики број његових пријатеља, сабораца, поштовалаца и заинтересованих грађана, а још више људи се појавило сутрадан на сахрани. Поворка непрегледне масе кретала се од Мишовићеве ординације до Градског гробља, а заустављала се на више места како би сви говорници који су се пријавили у Одбору за сахрану одржали своје говоре. Укупно је одржано 13 говора, а говорници чији је садржај излагања оцењен као политички касније су изведени пред Суд за заштиту државе. Сви они су истицали врлине Мишовића и његову љубав према раднику и сељаку, а нарочито су наглашавали да је он пао као жртва режима и да ће кривци за његово убиство одговарати. Такође сви говорници су се зарекли да ће наставити његово дело и да ће следити његов пут. Сахрани Драгише Мишовића присуствовали су и његови сарадници и поштоваоци из других градова попут Крагујевца, Краљева, Ужица, Ваљева, Горњег Милановца и Београда, а својим говорима су се од њега опростили партијски другови и представници разних студентских, омладинских, радничких и сељачких организација из разних срезова у српском делу земље.¹⁶⁵ Гроб Драгише Мишовића био је место окупљања свих комуниста и служио је учвршћивању њихове организације. На овом месту су редовно одржавани помени, а комунисти су путем различитих акција, попут сакупљања новца за Мишовићев споменик, подсећали јавност на начин на који је Мишовић страдао.¹⁶⁶

¹⁶² Исто, 100 – 101.

¹⁶³ Д. Јањић, Д. Петровић, *н. д.*, 111.

¹⁶⁴ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 63.

¹⁶⁵ Д. Јањић, Д. Петровић, *н. д.*, 107, 112 – 114; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 63 – 64.

¹⁶⁶ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 190.

У наставку године комунисти су појачали делатност преко гимназије и радничких организација. На сахрани једног ученика гимназије његови другови су носили венце са црвеном траком чему су се професори противили и у неколико наврата су покушали да скину траке. Други инцидент изазвала су два ученика која су саставила библиотеку комунистичке литературе и позајмљивали књиге друговима.¹⁶⁷ Под контролом КПЈ била је и радничка организација УРСА чији су се чланови обрачунавали са припадницима режимског синдиката ЈУГОРАСА. Забележено је више напада на раднике ЈУГОРАСА и том приликом су им нанете тешке повреде, а сви они су одмах после инцидента напустили Чачак.¹⁶⁸ Комунисти су се изјашњавали против рата и осуђивали су политику фашистичких земаља Немачке и Италије. Поводом окупације Чехословачке и уласка Италије у Албанију око 500-600 радника и средњошколаца изашло је 9. априла на улице и протестовало против овога узвикујући паролe: „Доле рат, доле завојевачи, доле тирани, доле Хитлер, доле Мусолини“.¹⁶⁹ Растурали су летке у којима су рат окарактерисали као империјалистички, а тражили су да се мобилисани војници врате кућама.¹⁷⁰ С друге стране, полиција је предузимала све да сузбије комунизам. Настојали су да побољшају обавештајну службу, која је била примитивна и која се неретко ослањала на дојаве приватних лица, па је начелство тражило да им се ставе на расположење два агента. Колико пажње су посвећивали комунистима говори податак да је у оквиру начелства постојао референт за комунизам, који се само бавио овим проблемом.¹⁷¹

Полиција је неретко покушавала да онемогући активности комуниста, па је тако забранила њихов збор заказан за 10. децембар 1939. године. Званично образложење било је да у пријави није назначено да ли се ради о политичком или неполитичком збору.¹⁷² Упркос томе они су се тог дана окупили испред хотела „Лазовић“ у 11 сати где су их власти спречиле да одрже збор, али су они развили платно са натписом „Живела слобода радног народа“ и уз покличе „Живео радни народ“, „Доле банкари“ упутили су се до

¹⁶⁷ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 67 – 71.

¹⁶⁸ Исто, 77 – 79.

¹⁶⁹ Исто, 73.

¹⁷⁰ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 194.

¹⁷¹ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 74.

¹⁷² Исто, 94.

хотела „Касине“ где су збор држали радикали. Они су прекидали говор Анте Радојевића различитим упадицама попут „шта је са браћом Русима, шта је са ратом, шта је са фашизмом“. Радојевић је некако успео да одржи свој говор, а након што је сазивач збора неуспешно покушао да смири раднике, збор је прекинут.¹⁷³

Наредне године комунисти су повећали своје активности. Годишњицу смрти Драгише Мишовића и подизање споменика на његовом гробу искористили су за промоцију својих идеја, као и штрајк радника у Фабрици хартије у чијој организацији су имали доста удела. По среди је био сукоб радника УРСА, који нису продужили колективни уговор, са радницима ЈУГОРАСА које су штрајкачи спречавали да уђу у фабрику да раде, а у све се умешала полиција.¹⁷⁴ Такође, у неколико наврата су током ноћи црвеном фарбом исписивали пароле по зградама, како у граду тако и у селима. Највећи замах ова акција добила је крајем новембра и почетком децембра када су пароле исписане по Чачку, Прељини, Мојсињу и Мрчајевцима, а на Божић 1941. године чиновници начелства и угледнији грађани примили су беле коверте са Стаљиновом сликом на чијој је полеђини написано: „Сретан Вам последњи Божић у капиталистичкој Југославији“.¹⁷⁵ Комунисти су често растурали летке у којима су позивали раднике, сељаке и омладину да се уједине у борби против капиталиста, банкара и шпекуланата и да оборе постојећи поредак, јер је влада Цветковић-Мачек у служби ратно-хушачке политике за рачун лажних демократских земаља. Објашњавали су и спољнополитичке прилике. Совјетски напад на Финску за њих је био победа СССР-а и радног народа Финске над финским капиталистима, док су за пад Француске били криви француски капиталисти. Цео рат су по њима покренули француски и енглески банкари са немачким капиталистима за нову пљачку и поделу света.¹⁷⁶ Полиција је озбиљно схватила ову појачану активност комуниста, па је против њих предузимала додатне мере. Они су током 1940. године тражили од Банске управе кредит од најмање 300 динара којима би платили раднике да им одају информације везане за комунистички покрет. Начелство је такође тражило бесплатну железничку карту ради праћења и откривања комунистичке делатности, јер је

¹⁷³ Исто, 97.

¹⁷⁴ Исто, 147.

¹⁷⁵ М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 204.

¹⁷⁶ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 127 – 131, 144; М. Тимотијевић, „Чачак 1938 – 1941“, 200.

Чачак „железничко раскршће и центар ширења комунизма“ и у том правцу је „чешћи долазак комуниста са стране у Чачак“.¹⁷⁷

Крајем 1939. године своје активности појачавају збораши. Они су 14. новембра основали средњи одбор у Чачку, а њихова организација је до тада функционисала на нивоу поверљивости. Од тада па до краја године одржали су пет зборових, а ово активирање су крунисали гостовањем Љотића у хотелу „Крен“ где је 14. јануара одржао предавање „Драма савременог човечанства“. Предавању је присуствовало око 350 лица, међу којима су, осим збораша, били људи који су били заинтересовани за тему предавања.¹⁷⁸ После успеха овог предавања, збораши су за 7. април заказали још једно Љотићево предавање на тему „Народне невоље и ЗБОР“. Комунисти су претили и покушали су да упадну у салу и онемогуће предавање, међутим редари ЗБОР-а су их на време спречили.¹⁷⁹ Од тада су напади комуниста на збораше били све чешћи, па су збораши штампали летак „Комунистички терор у Чачку“ у коме их оптужују да физички насрћу на своје противнике боксерима и каменицама и да се „на подал, клеветнички и најодвратнији начин нападају сви они, који неће да савију врат у комунистички јарам и који комунизам отворено осуђују“. Такође им замерењу што су пре пакта Рибентроп-Молотов осуђивали фашизам и нацизам, а Љотића називали издајником, док сада хвале ове идеологије, а Љотиће представљају као слугу енглеског империјализма. Због тога комунисте називају аутоматима који беспоговорно слушају свог господара.¹⁸⁰ Други важан садржај политичког наступа збораша било је објашњавање своје идеологије јавности. Истицали су да они себе не сматрају политичком странком јер су партије „до сада негативно деловале на политичку свест грађана“ и да је њихова идеологија „стварање нове државе под династијом Карађорђевића и сталешке организације Народне скупштине“, а зову се Збор јер им је циљ да све партије окупе у једну што је, „с обзиром на унутарњу и спољашњу ситуацију, спас наше државе.“¹⁸¹ Поводом манифестације подршке Стаљину и СССР-у коју су извели комунисти 11. септембра током вашара у Чачку, збораши су издали летак

¹⁷⁷ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 153.

¹⁷⁸ Г. Давидовић, *н. д.*, 157.

¹⁷⁹ Исто, 158.

¹⁸⁰ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 134.

¹⁸¹ Исто, 90.

„Ко има уши да чује, нека чује“ у коме су позвали грађане да се пробуде из летаргије пре него што комунисти униште Југославију.¹⁸² Још један летак уперен против комуниста и њихове идеологије збораши су растурили у ноћи између 8. и 9. јануара 1941. године као одговор на божићну честитку комуниста који су овај Божић назвали последњим у капиталистичкој Југославији. Све ово ипак није било довољно за остваривање већег утицаја у чачанском крају, пре свега због касног активирања и забране која је уследила после сукоба на Београдском универзитету.

Последњи већи политички догађај у Чачку пре рата била је реакција на преврат изведен 27. марта. Збацивање владе је поздрављено, а у демонстрацијама у Чачку главну реч су водили комунисти који су два дана раније у кући Александра Ћурчића договорили све детаље око организације овог окупљања. Преврат је подржало и Градско поглаварство које је послало телеграме честитки краљу Петру и Душану Симовићу. Поводом овог догађаја организована је свечана седница Градског већа и благодарење у чачанској цркви. Мање од месец дана касније, 17. априла, Немци су у Чачак ушли без борбе.¹⁸³

¹⁸² Исто, 157 – 158.

¹⁸³ М. Тимотијевић, *н. д.*, 206 – 207; Г. Давидовић, Л. Павловић, *н. д.*, 339.

Закључак

Политичке прилике у Чачку одвијале су се у складу са политичким приликама у земљи. Диктатура је мирно прихваћена, чак је у почетку владало уверење да ће нови режим донети побољшање. Политичког живота у првим годинама диктатуре готово да није било, забележен је само један протест против општинских власти који је био одраз незадовољства локалним приликама, а не новим режимом. Како је време пролазило, а шестојануарска влада није успевала да реши нагомилане друштвене проблеме, незадовољство је било све веће, што доводи до оживљавања политичког живота. Појачана активност опозиције видљива је од пролећа 1932. године и непријављеног збора на вашару у Гучи. У наредним годинама активност опозиције је била све већа, али није изостала реакција власти која је настојала да прати и ограничи акције опозиције.

И поред непопуларности, режим је ипак успео да се одржи умногоме захваљујући лошој ситуацији у опозиционим странкама чији су прваци масовно прелазили у владајућу странку. Још почетком диктатуре режиму је пришао Светолик Станковић из Демократске странке, а крајем формалног периода диктатуре из Радикалне странке је стигао Војко Чвркић. Ова два политичара су обележила политички живот у Чачку у време владе Милана Стојадиновића. Кључни догађаји овог времена осетили су се и у Чачку. Као и у државном врху, и на локалном нивоу било је сукоба око формирања ЈРЗ, баш као што је претходно био случај са ЈНС. У граду се осетила и конкордатска криза која није могла да прође без инцидента, а на одјек је наишао и Споразум у Фаркашићу, који је одмах заузео своје место у садржају јавних наступа свих политичара. Најзначајнији догађај 1938. године били су избори када је режим показао своју надмоћ, а код опозиције је још једном дошло до изражаја њено нејединство.

Године непосредно пред почетак Другог светског рата обележио је Споразум Цветковић – Мачек који је означио почетак преуређења Југославије на федералистичкој основи. Са приближавањем рата активности грађанских странака су се смањивале, а рад комуниста и збораша, који су у ванредним ратним околностима видели прилику да се истакну, био је све интензивнији. Њихове активности су се састојале из растурања летака и литературе, исписивања парола, одржавања зборова и ширења своје идеологије преко синдиката, школа и различитих омладинских и културних удружења. Присталице

Комунистичке партије најчешће су потицале из редова радника, на чији је синдикат УРСА Партија имала велики утицај, док су оба покрета имала присталице међу ученицима Гимназије, с тим што је идеологија Збора била блиска и појединим професорима ове школе. Инциденти и сукоби који су између ова два покрета избијали пре рата, постали су још бруталнији у ратном периоду.

Извори и литература

Необјављени извори

1. Архив Југославије, збирка Милана Стојадиновића
2. Међуопштински историјски архив Чачак, фонд Дринска бановина

Објављени извори

1. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка. Књ. 1, 1938 – 1941*, Чачак – Краљево 2006.
2. *Jugoslavija 1918 – 1988: tematska zbirka dokumenata*, В. Petranović, М. Zečević (prir.), Beograd 1988.

Штампа

1. *Време*, Београд 1935, 1936.
2. *Нова зора*, Чачак 1938.
3. *Политика*, Београд 1931, 1936.
4. *Правда*, Београд 1936.
5. *Чачански преглед*, Чачак 1936.

Мемоари

1. Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. 3, Београд 2008.
2. Ivan Ribar, *Politički zapisi II*, Zagreb 1949.
3. Dragoslav Smiljanić, *Sećanje na jednu diktaturu*, Beograd 1960.
4. Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970.

Чланци и монографије

1. Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934 – 1940)*, Beograd 1986.
2. H. Džejms Bergvin, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Italije (1941 – 1943)*, Beograd 2007.
3. Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941: iz povijesti hrvatskog pitanja*, knjiga 1, Zagreb 1974.

4. Милован Босић, „Избори за народне посланике 11. децембра 1938. године у ужичком и чачанском крају”, Ужички зборник IV, Ужице 1975, 207 – 234.
5. Горан Давидовић, „Југословенски народни покрет ЗБОР у чачанском крају 1935 – 1945. године”, Зборник радова Народног музеја XXX, Чачак 2000, 145 – 195.
6. Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године*, Чачак 2008.
7. Јарослав Дашић, „Индустрија Чачка између два светска рата“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно – стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду*, Београд 1995, погледај које су стране.
8. Јарослав Дашић, „Становништво Чачка 1815 – 1945“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно – стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду*, Београд 1995, погледај које су стране.
9. Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књ. 3: Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.
10. Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929 – 1935*, Beograd 2006.
11. Момчило Исић, „Резултати парламентарних избора у Чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године“, Зборник радова Народног музеја XXIV, Чачак 1994, 315 – 330.
12. Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић*, Чачак 1979.
13. Вилиман Кољајић, „Промене у сточарству чачанског подручја у овом веку“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно – стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду*, Београд 1995, погледај које су стране.
14. Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 - 1941: diplomatsko - historijski pregled*, Zagreb 1974.
15. Војин Малетковић, „Чачак у време диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929 – 1934. године“ (1. део), Зборник радова Народног музеја XLIV, Чачак 2014, погледај које су стране.
16. Војин Малетковић, „Чачак у време диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929 – 1934. године“ (2. део), Зборник радова Народног музеја XLV, Чачак 2016, погледај које су стране.

17. Љубомир Марковић, „Културне установе и културно-уметничка друштва у Чачку“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно – стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду*, Београд 1995, погледај које су стране.
18. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988; Prva knjiga: Kraljevina Jugoslavija 1918 – 1941*, Beograd 1988.
19. Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935 - 1939*, Београд 1994.
20. Милован Секулић, „Резултати парламентарних избора у чачанском крају од 1920. до 1938. године“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду*, Београд 1995, 178 – 214.
21. Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007.
22. Асен Станчевић, „Историјски развој вођарства чачанског краја“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно – стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду*, Београд 1995, погледај које су стране.
23. Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934 – 1945*, Београд 1984.
24. Todor Stojkov, *Opozicija i vreme šestojanuarske diktature 1929 – 1935*, Beograd 1969.
25. Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, *Зборник радова Народног музеја XXVII*, Чачак 1997, 305 – 334.
26. Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938 – 1941: социјална, економска и политичка структура“, *Зборник радова Народног музеја XXIX*, Чачак 1999, 133 – 218.
27. Богумил Храбак, „Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка од 1918. до 1941. године“, *Зборник радова Народног музеја XXIV*, Чачак 1994, 215 – 314.